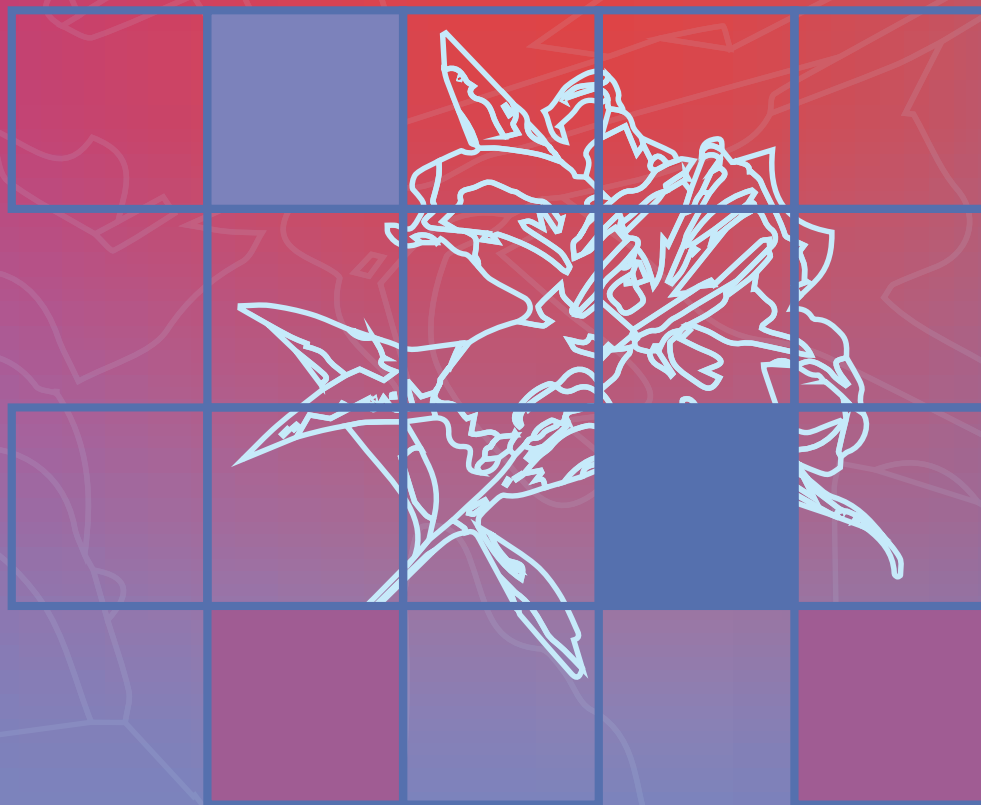

В ИМЕТО НА ПАМЕТА

Александра Цанкова

Захаринка Куцева

С подкрепата на:

ECHO III: for memory's sake / ECHO III: в името на паметта

OPEN SPACE foundation

1-во издание | София, България | 2023

Автори: Захаринка Куцева и Александра Цанкова

Графичен дизайн корица: Моника Угренова

Илюстрации: Иро Атанасиу

Предпечат: Огнян Попов

фотография: Hunts of Photos, личен архив на изследователите

Copyright © 2023 OPEN SPACE foundation

ул.Индустриална №9, 1202 София, България

телефон: +359 889 916 483

е-поща: info@openspacebg.com

уеб-страница: <https://www.openspacebg.com/>

Лиценз:

Тази книга е публикувана при условията на: Creative Commons Attribution - ShareAlike 4.0 лиценз.

Информация за лиценза ще намерите ако посетите уебстраницата:

<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>

В ИМЕТО НА ПАМЕТА

етнографско проучване

Александра Цанкова

Захаринка Куцева

„В името на паметта“ е етнографско проучване, което изследва и търси въпроси, свързани с важни проблеми, засягащи новото поколение. Разглежда уредените бракове, любовта и семейството в балканския контекст.

Случва се в рамките на проект “ECHO III: for memory's sake”, който има за цел да събере изследователи и артисти, работещи в областта на театъра, музиката, визуалните изкуства и литературата, за да изследва традицията и културата чрез темите за брака, уредените бракове и нуклеарните семейства в балканския контекст. Целта е да се изследват ролите и нормите на половете през историята и как всичко засяга младите хора и артистите, живеещи в Европа. “ECHO III” е продължението на ECHO I & II (<https://openspacebg.com/cultural-heritage-bg/>)

СЪДЪРЖАНИЕ

УРЕДЕНИТЕ И СМЕСЕНИТЕ НА РЕЛИГИОЗНА ОСНОВА

БРАКОВЕ (Смолянска област), изследовател: Захаринка Куцева	5
За методите на проучването	7
Основни понятия. Брак	20
Християнство и ислям – исторически и битови аспекти.....	21
Срещи. Интервюта	43
Заключение	74

РОМИТЕ В БЪЛГАРИЯ , изследовател: Александра Цанкова	79
Методология и цел на изследването	81
Видове роми	83
Ромското семейство	84
Семейството при ромите номади	86
Обичаи и традиции при ромите	87
Сватбени традиции и обичаи	87
Раждането	94
Ранни бракове	95
Пазар на булки	99
Кражба на булки	103
Значение на образованието	107
Феноменът Северозападна България	110
Заключение	111
За изследователите	112

УРЕДЕНИТЕ И СМЕСЕНИТЕ НА РЕЛИГИОЗНА ОСНОВА БРАКОВЕ

Проучване, проведено в селища от Смолянска област (България)

Изследовател: Захаринка Куцева

*Измоли, майчо, бубайка
да ма ни жени, ни глави
още лю сая година,
още лю сува лето, пролетие...*

Тъжна родопска песен! Нея ансамбълът ще пее, за да не се повтаря вече никога и никъде трагедията на Незифе Бочукова...

ЗА МЕТОДИТЕ НА ПРОУЧВАНЕТО:

С цел предварителна подготовка за провеждането на проучване по темата за уредените и смесените бракове се запознах с труда на Емилия Ченгелова „Интервюто в социалните науки“, Издателство Омда, 2016 година.

Интервюто е най-използваният метод за събиране на първична информация директно от нейните носители. В социалните науки се използва най-често и там се говори за поне шест разновидности. Три от тях са стандартизирани. Останалите три са нестандартизирани, това са така наречените качествени методи или „топла социология“. Такива са дълбочинното интервю, повествователното интервю и полуструктурираното интервю. Ако цитирам Е. Ченгелова: „... това е изследователска технология, протичаща под формата на научноизследователско общуване и междуличностно взаимодействие, формалните, ситуационните и съдържателните параметри на което са предварително зададени от изследвателя.“

За целта на своето проучване на двата аспекта – уредени бракове и смесени на религиозна основа бракове, реших да използвам нестандартизираните качествени методи. В процеса на работа се налагаше да комбинирам методи от трите вида интервю, да импровизирам, за да задържа мотивацията на лицата, с които разговарям, или дори да подготвя въпросник с отворени въпроси за по-интровертните от тях. Всъщност приех теоретичните постановки като основа на подготовката си за срещите с хората, с които бях набягала да се срещна, но имах готовността да направя корекции по време на процеса, както и да се сблъскам с по-особени случаи, поставящи ситуацията извън научните класификации.

Дълбочинното интервю като метод е първото нестандартизирано интервю, при което целта е да се създадат непринудени условия за разговор, в който честно и открито да бъдат споделени мисли, оценки, случки от личния живот на изследваните лица.

Изследователят не може да предвиди посоката и резултатите от такъв тип „разговори“, защото изследваните лица подреждат по важност своята информация и те решават до каква степен да бъдат открити.

По класификацията на Е. Ченгелова основните видове интервюта по степен на стандартизация са:

Свободно интервю – Дълбочинно интервю – Фокусирано интервю – Интервю с отворени въпроси – Стандартизирано интервю.

Обект на моето внимание е основно дълбочинното интервю, тъй като използването му се препоръчва при изследване на нови и малко изучени факти, събития, явления. Неговите характеристики, пак според Е. Ченгелова са: формата на непринуден разговор; интервюиране на лицата в обичайната им среда; уникалността на съдържанието, защото се конструира субективно и свободно от изследваното лице; специфичният инструментариум всъщност е минимално структуриран въпросник с най-общи въпроси и насоки. Ролята на изследователя е да провокира респондента (изследваното лице) да тълкува поведението и мотивите си, споделяйки своя личен опит и наблюдения.

Предимство на този метод е максималната свобода на респондентите да възпроизвеждат и коментират социалната реалност така, както са я видели, преживели и оценили. Често хората изненадват с откровените си разкази. Но тук са и подводните камъни на метода – субективността, която пречатства валидизирането на новото знание по отношение на групи от хора или генерализиране на изводи. Анализът от страна на интервюиращия и изследователя също е зареден с доза субективизъм. Тоест – дълбочинното интервю не произвежда общовалидно познание, а по-скоро частни интерпретации на процеси или явления, касаещи определени групи хора.

Основните етапи на дълбочинното интервю са осем:

1. Дефиниране на предметното поле;
2. Определяне на целите и функциите;
3. Дефиниране на въпросите;
4. Избор на единиците за изследване;
5. Конструирание на изследователския инструментариум;
6. Избор на техники за интервюиране;

7. Реализиране на интервюта;

8. Обработване, анализ и интерпретация на информацията.

Предметното поле може да бъде един или няколко, взаимно свързани проблема. Целта може да бъде изучаване на процес, дейност, събитие или опита на група хора и субективното им отношение към съответните процеси, дейности, събития. Въпросите се формулират възможно най-общо. При избора на единици за изследване много често се използва методът на „отзовалите се“ и на „снежната топка“. Ако изрично не е указан брой лица за анкетиране, то знак за това, че броят обхванати е достатъчен, може да бъде това, че интерпретациите започват да се повтарят в рамките на определена схема. Въпросникът е по-скоро набор от отворени, насочващи въпроси, които се променят и дообогатяват в процеса на интервюто като интервюиращият следва субективното си усещане и избира посоката, в която да „задълбае“ разговора. В началото на интервюто трябва да се създаде спокойна, непринудена атмосфера. За този цел могат да послужат няколко общи въпроса извън темата на интервюто.

Когато започнах да обмислям методите си за подбор на лица и семейства за интервюта, имах определени очаквания, които се разминаха с действителността. Започнах с кръг от близки и познати като разчитах да се включат или да ми съдействат за срещи със свои близки и познати. Методът „на отзовалите се“ всъщност напомня естествения подбор – хората се отзовават или отказват поради непредвидени от мен обстоятелства. Но пък този метод съвсем естествено се комбинира с метода на „снежната топка“ – и сред отказалите се, и сред съгласилите се на интервю имаше такива, които ми препоръчаха други подходящи за проучването ми хора.

Интервюиращият трябва да насочи вниманието си към няколко неща – да е концентриран и да улавя подробности от разказа и детайли от реакциите на разказващия. Да използва техниките на активното, стимулиращо слушане. Добре е разговорът да бъде записан на дигитален носител, но при съпротива от респондента се водят записки.

Последният етап е обработването и анализа на информацията. Тук се проявява субективността на изследващия. За овладяването ѝ се изискват аналитични способности и особено внимание. Записите и записките се систематизират и се прави общ прочит, за да се добие добра представа за личните гледни точки и да се уловят евентуални тенденции. Изводите могат да бъдат разположени в контекста на определена теория.

Свободното интервю е неформално, разговорно, спонтанно и непринудено, без

предварително разработен инструментариум. Изследователят импровизира в хода на разговора като се опитва да запази непринудения му характер. Неформалното интервю не се записва, а се възпроизвежда по памет. Когнитивната му функция отново е да се събере първоначално знание. Чрез него често се генерират хипотези, които да бъдат тествани в рамките на изследването.

„Повествователното интервю може да се дефинира като специфичен изследователски метод за реконструиране на социалната действителност чрез жизнените истории и разказите за индивидуалните траектории, случващи се на фона на значими обществено политически събития“ (Е. Ченгелова, Интервюто в социалните науки). При този вид интервю изследователят формулира въпросите, които интересуват самия него и чрез които ще намери решението на проблемната ситуация, заради която се провежда проучването. В точно определен момент от интервюто тези въпроси могат да се трансформират във въпроси към изследваните лица.

Интервюто освен изследователски метод е и общуване между личности, върху което влияят определени психологически фактори: предварително отношение на лицето към темата; степента му на информираност по съответния проблем; характеристиките на въпросника; конкретната ситуация като време и място, шумове, присъствие на трети лица; моментното емоционално състояние на интервюирания и други. Важни са и склонността към авторефлексия и оценка на околния свят.

Самият процес на взаимодействие между личностите в този казус е процес, целящ удовлетворяване на потребности. Структурата на това взаимодействие има три аспекта: комуникативен, интерактивен и перцептивен.

Комуникативният аспект в своята същност е размяната на информация – вербална и паралингвистична, при постигане на взаимно разбиране. Доказано е по емпиричен път, че възприемането на смисъла зависи 7% от смисъла на думите, 37% - от интонацията и 55% от мимиките и жестовете. Тоест – мимиките и жестовете могат да формират и променят смисловото значение на думите. Ако интервюиращият се сблъска с такава ситуация, е уместно да зададе допълнителен доуточняващ въпрос, но деликатно, за да не смуги респондента, което би намалило мотивацията му за отговор. Трябва да се има предвид и че вниманието на респондента е разпределено между съдържанието на въпроса, съдържанието на собствения му отговор и паралингвистичното поведение на интервюиращия в този момент.

Интерактивният аспект е всъщност взаимодействието на двамата – изясняването

на целите, формата, ролите. Взаимодействието между тях е резултат от съвместните им усилия.

Перцептивният аспект на общуването се реализира при първия поглед, при формирането на образа на другия – обективните му характеристики като пол, възраст, образование, социален статус и субективните качества – темперамента. Възможно е в хода на интервюто изследваното лице до допусне интервюиращия по-близо до себе си, до вътрешния си свят.

Съществува понятие „ситуация на провеждане на интервюто“, която включва следните обстоятелства при провеждане на интервюто: време, място, обстановка, продължителност, заетост на лицето, присъствие на трети лица. За благоприятна се приема обстановката, когато в отделно помещение присъстват само двамата, участващи в интервюто, и няма отвличащи вниманието шумове или телефонни разговори.

Сред неблагоприятните фактори най-силно отрицателно влияние има присъствието на колеги, приятели, съседи. В такава ситуация интервюиращият може да промени отношението си към темата и интервюиращия, както и мнението и поведението си.

В две от интервютата с много възрастни жени се наложи да присъства трето лице. В първия случай това беше крайно наложително, защото жената говореше малко български език и се наложи дъщеря ѝ да превежда. Моето впечатление беше, че не се появиха ограничения и промени в поведението и в споделянето на информация, защото двете са достатъчно близки, а и дъщерята познаваше добре семейните истории, за които ставаше дума. Тя беше достатъчно коректна при превода и съдействието в разговора и не отговаряше от своя гледна точка, а превеждаше въпроса, изчакваше отговора и го превеждаше. В предварителния разговор с дъщерята се бях постарала да създам необходимото доверие, да премина през подготвителната фаза и вероятно тя беше предала това на майка си, защото разговорът протече с лекота и в адекватна атмосфера. В края на разговора дъщерята дори вметна за краеведските интереси на съпруга си и че една среща с младото семейство евентуално би представлявала интерес за мен. Това беше показателна обратна връзка за мен.

Отношенията между двамата участници в интервюто са динамични и преминават през четири фази:

- *Контактоустановяваща фаза* – в тази фаза активната страна е интервюиращият, който трябва да улесни първоначалния контакт с външния си вид, излъчването си, начина на говорене. Представянето му трябва да включва информация за институцията, от името

на която се провежда проучването и каква е целта му, както и за принципа на подбор на интервюирани и параметрите на анонимност. Интервюираният може да се отнесе към интервюиращия като към гост, като към изследовател или дори в хода на интервюто да се създадат отношения, много близки до приятелските.

Независимо от уговореното място за интервю имах само една среща, в която интервюираното лице ме прие като изследовател. Срещата се осъществи на работното му място. Самият той се интересува от историята на родния си край и родовете в него, проучва документи и фолклорни текстове. В повечето случаи се чувствах като добре приет гост. Самата аз винаги отивах на срещите с нещо дребно за почерпка и в почти всички случаи получавах нещо друго като почерпка – най-често домашно приготвени сокове, плодове от градините на домакините, приготвени от тях или купени сладкиши. От три-четири срещи си тръгнах с армагани – орехи, фасул, сок, плодове. С две от респондентките изградихме и малко по-близки взаимоотношения – имаме уговорки за бъдещи срещи заради общи интереси, установени по време на разговорите ни.

- *Фаза на взаимното отразяване* – двамата изграждат представата си един за друг, отчитат особености на характерите си. Тази фаза на взаимно опознаване е особено интензивна.

- *Фаза на същинския комуникационен обмен* – започва още с първия контакт, първите реплики и реакции. В тази фаза е възможно ролите да се разменят в някой момент и респондентът да поиска мнението на интервюиращия по въпрос, на който самият той току-що е отговорил. Интервюиращият не би трябвало да споделя своето мнение, за да не повлияе на отговорите, но пък ако не го сподели може да се стигне до спад в доверието помежду им, както и в желанието на лицето да отговаря. Признаците за смущение или притеснение могат да са чисто физически – изчервяване, пребледняване, учестено дишане; промени в говора; смислови паузи; движения и мимики. Често в хода на разговора темата се измества и дори се изгубва в определен момент. Много често това се случва в края на интервюто, когато официално интервюто е приключило, лицето се успокоява и започва свободно да коментира, да разказва лични случки. По време на тази фаза интервюиращият може да събере и допълнителна информация – от домашната обстановка (чистота, ред, цветове, книги, предмети на изкуството, кътчета, подсказващи хоби...); от взаимоотношенията с присъстващи в дома трети лица; от външността на интервюираното лице (чистота, грим, аксесоари, прическа...).

- *Заклучителна фаза на интервюто* – започва с последните въпроси, минава през размяната на любезности и завършва със сбогуването, което отразява настроението и вътрешното състояние на двамата в края на този специфичен акт на общуване.

Заклучителната фаза наистина се оказва много показателна за протичането на интервюто. Освен стандартната размяна на любезности, много често разговорите продължаваха пред външната врата или на двора. Сбогуването се удължаваше понякога дори с нова съществена информация или поне с уверенията колко приятен е бил разговорът ни и с надеждата, че „е за хубаво, за добро...“

След края на интервюто могат да се отчетат допълнителни резултати за двамата участници. Положителни за интервюиращия могат да бъдат – нови знания, усъвършенстване на уменията за интервюиране, развитие на комуникативните умения и на професионална самоувереност. Съществува обаче риск от избирателно слушане или допускане на оценка – вербална или невербална.

Положителни за респондента са удовлетвореността и чувството за значимост от участието в интервюто; личностно обогатяване; промяна на отношението към този тип проучвания. Съществува риск от създаване на отрицателна нагласа или дори комплексиране ако подборът на респондент не е правилен или инструментариумът не е достатъчно подходящо разработен.

Тук е моментът да разгледам мотивите на респондента за избягване на отговор или за подмяна на достоверността му. Според Е. Ченгелова основните мотиви са: „Желание да се говори общоприетото и допустимото; необходимост да остане в рамките на възприетата роля (на баща, на съпруг, на началник и т.н.); нежелание да разруши „Аз-образа“ и своята идентичност; нежелание да се преживее унижение или срам; страх от възможните последствия“.

Сред изброените причини за избягване на отговор липсва тази, с която се сблъсках при една от срещите си. Имах уговорено интервю с жена, за която имах малко предварителна информация и в уговорката по телефона обясних темата на интервюто и защо е сред избраните. Направихме интервюто в дома ѝ, в уговореното време, при отсъствието на външни лица, но тя започна разказа си, спря и каза, че не може да продължи, защото за нея преживяването е прекалено травмиращо и не може да се върне назад във времето и да преживее всичко отново.

Понякога не особено коректно формулираният отворен въпрос може да

доведе до недостововерен отговор. Понякога респондентът няма ясен и категоричен и го формулира в процеса на интервюто. Понякога вербализирането на истинския отговор би довело до промени в себеуважението и в собствената му представа за себе си. В такъв случай лъжата би му помогнала да запази „Аз – образа“ си. Понякога структурирането на отговора чрез абстрактни понятия би го затруднило, въпреки че има нужната информация и знание. Когато отговорът изисква сравнения, изчисления, категоризиране, а липсва технологично време – отговорът също може да бъде не достатъчно коректен. Ако интервюираното лице е със силно чувство за отговорност, ще се постарее да надмине себе си, да даде отговор на всяка цена. Това също би довело до деформация в информацията за действителното състояние на изучаваното явление, събитие...

В интервюто често се изисква информация, свързана с минали събития. Понякога спомените „избледняват“, понякога факти, свързани с отрицателни емоции и преживявания се „изтласкват“ от паметта като инструмент за самозащита. Това би накарало респондента да опише миналото в по-добра светлина или да компенсира забравеното или заличеното от него с разказите или мненията на други хора, които той също е съхранил в паметта си.

Най-трудните въпроси са тези, които изискват оценка и мнение. Най-голям процент от отговорите търсят компромисен и мек вариант и често това се получава с използването на готови шаблони, които битуват в обществената група на интервюираното лице. Това е защитен механизъм – такава принадлежност изисква да се споделят и да се мултиплицират съответните вярвания и оценки, когато става дума за тема, която е обществено значима. Стереотипите и шаблоните предпазват самоличността, пречат за прекаленото „разголване“. Ако лицето има мнение, различно от общоприетото и държи да не изневерява на принципите си, може да избере да не отговори изобщо, защото това би го злепоставило или пред общността, към която принадлежи, или пред интервюиращия. Има описани от науката чисто психологически аспекти, които влияят на оценъчния процес и не зависят от вида на въпросите. При общуване двамата партньори реагират по пет начина:

1. Реакция от оценъчен тип;
2. Реакция от интерпретиращ тип;
3. Реакция от изследователско-сондиращ тип;
4. Реакция от интерпретиращ тип;
5. Реакция от поддържащ тип.

Най-честата реакция е оценъчната. Но когато почувства, че той или отговорите му са оценявани, респондентът може да промени и поведението си, и отговорите си, наблюдавайки оценъчната реакция на интервюиращия. Положителната реакция ще доведе до старание, а то – до преувеличаване или видоизменение на истината. Негативната оценъчна реакция обаче би довела дори до прекратяване на интервюто. Затова реакциите на интервюиращите трябва да демонстрират разбиране, подкрепа, изследователски интерес, но не и оценка. Така ще се увеличи качеството на получаваната информация по време на интервюто и то ще протича в психологически комфортна атмосфера. Спокойните респонденти ще дадат достоверна информация.

При дълбочинното интервю е осигурена свободата на интервюираните да изберат модел на поведение, който да ги кара да се чувстват комфортно. Например реакциите им, когато разберат, че разговорът би трябвало да се запише дигитално. В едната крайност това би означавало, че са оценени като важни, че им е отделено специално внимание. Този факт асоциират с журналистическо интервю, което за тях означава, че мнението им ще бъде чуто от много хора. Уравновесените и разкрепостени хора мислят така и с голямо удоволствие споделят своите истории и размисли. Такива хора обичайно участват в обществения живот, съпричастни са на случващото се в социалната общност. Друга група са безразлични към предложението за запис. Има и такива, които се смущават от публичност, защото не са достатъчно самоуверени. Те могат да се почувстват не достатъчно компетентни и да откажат да бъдат записвани. Ако колебаещите се превъзмогнат своето притеснение с помощта на интервюиращия, то те могат да бъдат прекрасни събеседници. В другата крайност са хората, които отказват да бъдат записани. Някои от тях са мнителни и тяхното решение не може да бъде променено. Понякога хората просто се съмняват в уменията си да вербализират своите спомени и разсъждения.

Никое от проведените от мен интервюта не е записано дигитално. Проявих разбиране, защото самата аз обръщам повече внимание на външната форма и се замислям кое колко лицеприятно, ненакърняващо мен или някого от участващите в историята ми би било разказаното. Записващо устройство би направило интервюто доста по-формализирано и неискрено предвид хората, с които имах възможност да се срещна.

Информационна стойност при интервюто носи предпочитаната от интервюиращия форма на говорене. Много хора предпочитат първо лице множествено число или дори трето лице множествено число. По този начин демонстрират принадлежност към общност

или скриват мнението си зад шаблони и етикети, или просто използват множественото число, за да изразят истинската си позиция. Част от хората подчертават, че позицията, която изразяват, е лична и използват изключително формата за първо лице, единствено число (Аз-форма).

Според избраната стратегия при даване на отговори има три типа респонденти:

1. Лаконичен тип – предпочитат кратки отговори, без задълбочаване, подробности и оценки.

2. Класически тип – не прекалено лаконични, но не и многословни. Някои от отговорите им може да са много кратки, а други – обстоятелствени;

3. Многословен тип – често се отклоняват встрани от темата и успоредно с отговора на въпроса да говорят за още много неща, да дават коментари, оценки, примери.

4. Последователен тип – това са хора с категорично мнение, които умеят да систематизират логично и непротиворечиво отговорите си.

5. Противоречив тип – когато човекът не е мислил предварително по темата и по въпросите, тогава могат да се получат логически несъответствия. Понякога просто мнението на респондента може да се развие и промени в потока на разговора.

Всички респонденти, участващи в проучването използваха Аз-формата, което в случая е лесно обяснимо предвид темата – бракът. Всеки разказваше личната си история. Не попаднах на противоречив тип. Същевременно само едно от интервютата беше с последователен тип интервюиран – млада жена, която дори предпочете да получи предварително примерни въпроси. В края на интервюто обаче тя изрази готовност да продължим друг път разговора и евентуално да разширим информацията с още подробности, коментари и оценки. Категорично лаконична беше жена на средна възраст, близка до мен, която дори беше по-склонна да откаже участие в проучването. Най-многословна беше жена в пенсионна възраст, която обаче все още работи. Работното ѝ място е свързано с общуването с много и различни хора и определено отговаря на характера – открита, общителна, артистична, с добро самочувствие и категоричен Аз-образ, който е изградила и грижливо поддържа. Останалите респонденти бяха от класическия тип – според вида на въпросите бяха повече или по-малко обстоятелствени.

Не може да бъде подмината темата за отказите от участие в проучване под формата на дълбочинно интервю. Според Е. Ченгелова „Отказът е резултат от

разминаване или сблъсък на интереси, нагласи, актуални потребности. Отказът също така е нежелание да се наруши установеното личностно статукво, стремеж към запазване интегралността на „Аз-образа“. По принцип средностатистическият човек отказва да бъде съпричастен и да взема участие в дейност, която му се струва безсмислена, неинтересна, скучна, отегчаваща, подозрителна, опасна, антисоциална, неморална и т.н. Реакцията на индивида по повод отправеното към него предложение ще зависи от това коя от тези характеристики ще бъде приписана на конкретната дейност.“

Отказът може да бъде бърз и категоричен, когато човекът има предварително изградена представа и отрицателно мнение за определена ситуация, в която бъде поставен изненадващо. Понякога можем да го спечелим чисто човешки и впоследствие да го мотивираме за участие. Друг път отказът е резултат от премисляне и претегляне на аргументи. Необходимо е да предоставим допълнителна информация за предвиденото проучване, за да може човекът да прецени и своите нагласи, и социалната допустимост.

Най-често изказваните причини за отказ са: липса на време; умора; болест; важни събития; неподходящо време от деня; неподходящо място; неосведоменост по темата... Понякога това обяснение се покрива с истинските обстоятелства и ако заедно постигнем приемлив компромис – интервюто ще се състои.

Много често обаче зад тези извинения се прикриват истинските мотиви за отказ, които трябва да търсим в нагласите, потребностите и ценностната система на хората. Емилия Ченгелова ги систематизира по следния начин:

1. Отрицателно общо отношение и предварителна представа за социалните и социологическите изследвания;
2. Лицето не приема положително научното звено, провеждащо изследването или поръчителя на изследването;
3. Темата на изследването не събужда интерес, лицето е безразлично към предлаганите му за дискутиране въпроси;
4. Лицето има интерес към темата на изследването, но преценява, че не е достатъчно добре осведомено;
5. Темата на изследване предизвиква отрицателни емоции у потенциалния респондент – лицето не желае да дава информация по тази тема;
6. Лицето се е заинтересувало от темата, но не вярва в собствените си сили – изпитва вътрешна неувереност от това дали ще се справи успешно с интервюто;
7. Целта на изследването не се възприема: лицето или смята, че от него се иска

прекалено много, или пък определя изследването като безсмислено;

8. Потенциалният респондент може да бъде притеснен от начина на провеждане на интервюто: може да предпочита анкети с попълване или телефонни интервюта, в резултат на което да реши, че активното присъствие на интервюера ще наруши вътрешното му равновесие.

9. Лицето не възприема интервюера: интервюерът не му вдъхва доверие, антипатичен му е или напротив, смущава се от интервюера (възприема го предимно от гледна точка на неговия пол);

10. Ситуационните условия: мястото на провеждане на интервюто не е подходящо; избраното време не е удобно; моментната заетост на лицето не му позволява да отдели време за интервю или пък е с по-голяма личностна стойност за него; присъствието на странични лица възпрепятства провеждането на интервюто;

11. Субектните особености на потенциалния респондент: неговия характер, темперамент, тип висша нервна дейност;

12. Актуалните потребности на лицето.

Отказите могат да бъдат формулирани лаконично, уклончиво или с много обяснения.

Най-неочакван отказ получих от жена на около четиридесет години, с която имаме над двайсетгодишни много добри взаимоотношения, дори по-скоро близки до приятелство. Проследявайки невербалните ѝ реакции по време на отказа, видях отдръпване, затваряне и дори агресия. Поиска подробно да ѝ разкажа за поръчителя, причините и целта на проучването, за проекта и очакваните резултати от него. Поиска информация за проведените до момента интервюта. Виждах как първоначалният ѝ спонтанен отказ се разколебава, но в края на разговора тя все пак отказа с аргумента, че има нещо подозрително и че не е сигурна за истинската цел на проучването и за последствията от него.

Има изпробвани методически похвати, за да убедим набелязаните потенциални участници.

Първият е предварителен контакт и запознаване с целите на изследването. Така ще обезсилим евентуалният им страх от среща с непознат човек в необичайна роля, неувереността им или неподходящите време и място за провеждане на интервюто. Така лицето ще има време да се подготви и да пребори усещането за недостатъчна

информираност по темата. А може и да се договорим за време и място, осигуряващи му по-добър комфорт. Често човекът не е достатъчно мотивиран и уговарянето на допълнителна среща може да е просто търсене на отсрочка. Някои респонденти имат проблем да казват „не“ и може да отложат срещата, а след това просто да не се явят в уреченото време на уговореното място.

Друго мотивиращо нещо са дребните жестове на внимание – сувенири, рекламни материали – календари, химикалки и други подобни.

Първото впечатление и първите думи от страна на интервюиращия са може би най-важната скрита сила. Умението да подбере правилните аргументи и правилната форма да ги поднесе на евентуалния участник в проучването е тайната за намаляването на броя откази. Трябва да се реагира бързо и убедително, за да приеме човекът ролята на респондент.

Необходимо е отново да обобщим факторите, влияещи върху тази му роля: социалният опит; социалният статус; предварителните му очаквания и представи; ценностната му ориентация; заинтересоваността му към темата; мотивите му за участие; особеностите на характера му; общото психофизиологическо състояние.

Разнопосочни са съветите в специализираната литература относно предварителното познаване на двамата участници в интервюто. Мнозинството препоръчват да се създаде ситуация от типа „разговор в купе на влак“ – такава ситуация улеснява по-откровеното споделяне на мнения по деликатни и спорни теми, което прави извлечената информация по-достоверна. Интервютата, които успях да проведя, създавайки точно такава атмосфера, се оказаха най-успешни откъм събрана информация. Първоначалната ми представа, че мога да започна от широкия кръг на познатите ми се сблъска с поредица от откази. Най-успешната стратегия беше да се свържа с лица, чиято роля е близка до ролята на неформалния лидер и с тяхното съдействие да се свържа с подходящи за целите на проучването лица.

ОСНОВНИ ПОНЯТИЯ

Брак

Бракът е обществено или ритуално признат съюз или договор между съпрузи, който установява правата и задълженията помежду им, между тях и техните деца и между тях и роднините им. В повечето случаи бракът трябва да бъде признат от обществена институция (държава, религиозна или друга общност), а често това става и със специална церемония (сватба).

В някои части на света и днес се практикуват уредени бракове, детски бракове, полигамия или принудителни бракове.

В антропологията се използват различни определения за брака, чиято цел е да обхванат широкото разнообразие от брачни практики, наблюдавани в различните култури. Дори в рамките на Западната култура определенията за брак варират в широки граници. В правото – Според чл. 46 на българската конституция бракът е „доброволен съюз между мъж и жена“ и за законен се признава само гражданският брак.

В християнството - Християните смятат брака за Божи дар, но различните клонове на християнството го интерпретират по различен начин – като тайнство, свещена институция, или като договор, споразумение. В литургичните църкви (Православна, Римокатолическа, Англиканска) бракът се разглежда като „свето венчание“, свещено тайнство, което представлява израз на Божествената благодат.

В исляма - за разлика от християнството, ислямът разрешава многоженството, като поставя ограничението съпругът да има най-много четири жени едновременно, при условие, че поделя времето и собствеността си поравно между тях. За сключването на брака е необходимо съгласието както на булката, така и нейния настойник.

От гледна точка на Шериата, минималните задължения в мюсюлманския брак са съпругът да осигурява ежедневните разноски на съпругата (жилище, облекло, храна), а съпругата да отглежда децата им в духа на исляма. Останалите права и отговорности се уговарят между съпрузите и могат да бъдат включени в сключван преди самия брак договор.

Бракът трябва да бъде сключен в присъствието на поне двама надеждни свидетели със съгласието на бъдещите съпрузи и на настойника на булката. За тази цел е достатъчно да се произнесе определена религиозна формула в присъствието на духовник, след което бракът може да бъде консумиран. Сватбеното тържество може да се проведе дни

или месеци по-късно, когато двойката и семействата им решат да обявят брака пред по-широк кръг хора.

Бракът днес.

С изключително бързо темпове в края на века съпругеското съжителство набира популярност, а бракът вече не е основна цел за много двойки. Така нареченото фактическо съпругеско съжителство не е уредено в Семейния кодекс, но „съществуването му е признато казуистично от различни нормативни актове по повод настъпването на конкретни правни последици.“

Християнство и ислям – исторически и битови аспекти.

Родена съм в Северозападна България, а в Родопите попаднах през 1988 година като студентка. Интересувам се от местната история, бит, фолклор и диалект, но не познавам в дълбочина явленията и процесите, обект на настоящото проучване. За тези години - повече от тридесет, в които съм живяла в региона, опознах много селища и хора, създадох много приятелства. Въпреки всичко си давам сметка, че не бих формулирала и предпоставила хипотеза само въз основа на личния си опит или след проведени интервюта с ограничен брой хора. С консултантската помощ на специалисти от Държавен архив – Смолян подбрах архивни единици, краеведски и изследователски материали. Благодарна съм им за съдействието.

Проблемите и понятията, които изследвах, са свързани с двете основни религии в региона – християнство и ислям; с теориите за приемането на исляма; с взаимоотношенията между хората на битово ниво; с отношението на държавните институции през различните исторически периоди.

Подбрах и представям информация от статии, монографии, книги с цел да покажа максимално различни гледни точки от различни исторически моменти. Целта на тази част от изследването е да го направи максимално обективно, без да претендира да дава готови отговори или да аргументира напълно каквато и да било хипотеза.

Първият подобен текст е монографията на Стоян Миховски „Из миналото на Върбово“ на Университетско издателство „Паисий Хилендарски“ – Пловдив, издадена през

2018 г. Първият акцент е от част 1. 6. Налагането на турската феодална система:

„Както бе отбелязано, османската държава възниква през 1299 г. на базата на един малък малоазиатски бейлик с територия и население колкото има един съвременен по-голям български окръг. Въпреки това до края на XIV век тя завладява целия Балкански полуостров и много скоро към началото на XVI век се превръща в огромна империя, която владее Балканите, Мала Азия, Азиатско-африканското Средиземноморие и Средна Европа... Първоначално те не само не унищожават напълно завареното, но като се ръководят единствено от държавнически съображения, запазват цели институции и стопански организации като ги приспособяват и използват в своя полза. Това се оказва особено важна за началото на османското владичество, когато поробителите са по-малочислени от поробените...

Основният проблем за турците през цялото време е бил постоянният недостиг на хора. Те били необходими както за армията, така и за укрепване на османската власт в новозавладените територии. На естествен прираст турците не могли да разчитат, поради тяхната малочисленост и затова пристъпили към ислямизация на местното население. Тази идея за българската народност се оказала не по-малко пагубна от военните поражения. Още през първите години на робството турците са решили, че етническият произход няма никакво значение, ако изповядват исляма и признават властта на султана. В името на тази идея турците приспособяват цялото свое законодателство с цел да привличат на своя страна колкото е възможно повече население, което се отказва от християнството и приема исляма. За тази цел те използват военнопленниците, еничарите, спахиите, юруците, данъчните привилегии, отнемане на земята, робството, масовите и индивидуални потурчвания, други насилия. В основата на всички форми на ислямизация в края на краищата е стояла принудата, въпреки че понякога те са изглеждали като доброволни...

В това отношение заслужава да се отбележат и думите на Митхад паша. Той е управлявал българските земи и като велик везир, а като висш държавен служител е имал достъп до информация, документи и факти, които понастоящем трудно се откриват. В една своя статия „Турция в своето минало, настояще и бъдеще“ от 1878 г. във френско списание той пише: „Между българите има повече от един милион мохамедани. В това число не влизат нито татарите, нито черкезите. Тези мохамедани не са дошли от Азия... Това са потомци на същите тези българи, преобърнати в исляма... Това са чедата на същата тази страна, на същата тази раса и от същото това коляно. А между тях има една

част, която не говори друг език освен български.“

При изреждането на родовете в село Върбово Стоян Миховски споменава:

„Мохамеданите във Върбово били само от две фамилии Къровци и Шахонци. От общо 2926 души население в 587 семейства, през 1879 г. мохамеданите в целия широколъшки район (без село Стойките) били 432 души в 104 семейства. По това време във Върбово те били 4 семейства с общо 19 души население, като всички били българомохамедани... Къровци са дошли във Върбово около 1800 г. от с. Попрадано, Ахъчелебийско. Сега то се намира в Гърция с друго име, но фамилията Попраданови в Смолян още е запазена. Къровци също са ползвали тази фамилия, но върбовци започнали да ги наричат Къровци, защото те първи започнали да строят колиби по Брезкото и да живеят по къра. Шахонци се преселили от Широка лъка, където живеели в долния край на селото и заедно с Гуньовци от горния край наблюдавали кой влиза и излиза от Широка лъка. Вероятно с подобна цел част от тях били преместени във Върбово. Иначе, по произход те са от Беден. Едно друго предположение твърди, че те са потомци на клон от Златевския род в Широка лъка. Бащата на Златю Савов имал двама братя, от които единият по неизвестни причини приел исляма и се нарекъл Каба Смаил Шахоня. Във Върбово Шахонци били две семейства и развалините от къщите им още си стоят под Преслопа в Караджинков дол. По характер Шахонци били своенравни хора и никак не се погаждали с християнското население. Затова едното семейство тайно напуснало селото още по време на Освободителната война, а другото останало за известно време, защото бащата Смаил бил вече покойник, а вдовицата Емине Шахонска (родена 1831 г.) е имала един неженен пълнолетен син Салих (роден 1854 г.) и три малки деца Исеин (роден 1870 г.), Емине (родена 1871 г.) и Айше (родена 1872 г.). Много скоро след Освобождението те също заминали за Турция. По-късно продали имотите си на Димовци и Чолаковци, живеещи край реката.“

От частта, озаглавена: „Сватбите“:

„Върбовските сватби бяха цели опери. От начало до края всичко бе придружено с подходящи песни. Сватбените ритуали всички семейства провеждаха почти по еднакъв начин, но подготовката бе различна в зависимост от материалните възможности. Едни правеха предварителни годежи, други направо извеждаха булката от дома на нейните родители, а трети организираха сурнене (отвлечане) или „бягане“ на булката, за да се икономисат „излишни разходи“ за посрещане на сватове и сватбари. Разходите не са били малки и понякога младоженците ги плащали дълго време. Истинската сватба се

провеждаше в неделен ден, избран от родители и младоженци.“

От ритуалните песни най-известната, която и Стоян Миховски споменава, е „Ела се вие, превива, мома се с рода прощава...“, която се изпълнява при извеждането на булката от дома на нейните родители. В четвъртъка преди сватбата се изнася рубата (чеизът), приготвя се от близките на булката и нейната майка под звуците на песента „Зашивай, майчо, затегай момскине къонки дарове, че щат далечко да идат, през челан, през планинона...“ През пътя до черквата и обратно непрекъснато се пеят песни, някои съчинени дори за конкретните младоженци.

*Да ма бе, майчо, карала,
та да ма бе не давала
зад челан, зад планинона
дено ми слонце преваля,
дено ми пилце префоркват,
веке са назад не връщат...*

Или:

*Дощерьо моя майчина,
защо ти плачат очинки,
а ти се смее лицето?
Майчинко, стара мале ле,
насьрощу ми иде севдица,
носи ми росна китчица,
а ти ме другиму даде...*

Следващата монография, в която отново открих интересни аспекти, касаещи настоящото проучване, е „Село Широка лъка и родените от него села и махали“ на Манол Манолов и Мария Манолова, издадена в Печатница „Зеа-Принт“ – Смолян.

В Дял IV - Етнографски и фолклорни особености, в главата за традиционното облекло са описани мъжката и женската носия в контекста на историческите промени и пряко свързани с двете религии и с етническите промени по тези земи:

„Белодрешната мъжка и женска носия е била широко разпространена във всички области, населени с българи до XVII и XVIII в. Старият белодрешен български костюм носел съставките на облеклото на трите етнически елемента - траки, славяни и прабългари,

които обитавали нашите земи и влезли в състава на българската народност. Основна дреха при него била ризата, която се украсявала богато с везба. Под ризата, както славяните, така също и траките, носели широки гащи, вързани в кръста, а от славяните и в глезена. При студено време обличали по две или три ризи. Понякога върху тях надявали и кожена туника или се намятали с кожени или вълнени наметала, които прикрепали с фибули. Прабългарите – мъже и жени обличали кафтан – разтворена отпред дреха, която се закопчавала с копчета и „петлици“ (сгънати гайтани с отвор в средата, пришити в краищата за закопчаване).

От края на XVII в. народното българско белодрешно облекло започнало постепенно да потъмнява. Този процес обхванал най-напред южните части на България и родопските приполия. Същевременно в тези и в някои източнобългарски краища, както и в Родопите, започнали да проникват някои турски кройки – широките шалвари и потури с украса от вълнен гайтан, както и турските елеци, джамадани и други горни дрехи. Тази промяна в облеклото, родопските народни предания свързват с второто масово помохамеданчване и голямата миграция на населението във връзка с него. Тези, които променяли вярата си, трябвало да променят и облеклото си. Това е отразено и в родопската народна песен „Хайде са, Колю, потурчи“, ширококольшкият вариант на която започва със стиховете:

*Чок да та, Колю, прълега
пустана турска премьна,
гьо да са, Колю, потурчиш.*

Но не само помохамеданчилите се българи, а и мнозина от тези, които напущали родните си села и бягали по горите, за да запазят вярата и народността си, се обличали с турски горни дрехи, слагали фесове на главите си и навивали около тях чалми, за да минат за помохамеданчени, докато траел най-големият натиск за ислямизиране. Не малко от тези бежанци, както и местни жители, постъпвали на работа при юруците, които си правели дрехи от естествен цвят вълна – бяла, тефтикова (бознява) и черна, с турски кройки. Под тяхно влияние среднородопчани започнали да си шият бели горни дрехи с турски кройки... Особено предпочитан от овчари, земеделци, дюлгери и други занаятчии, които работели груба физическа работа, бил тефтиковият (бозинявият) цвят кат най-практичен, понеже дрехите с такъв цвят и да се замърсят, не личало. За белите мъжки дрехи с турски кройки в ширококольшкия район са запазени само смътни предания. Най-старите

горни мъжки дрехи, запомнени с подробности, са широките шалвари, които се кроели от шест плата и били дълги до под коленете. С развитието на терзийството и абаджийството широките шалвари били заменени с по-тесни, наричани още потури, с дълбоки дъна и крачоли, дълги до глезена.

Характерно за ширококоляшкото мъжко облекло е сравнително ранното проникване на европейските френктерзийски панталони, жилетки и палта (сака), които се шиели най-напред от домашно изработен, най-вече тефтиков шаяк, а после и от фабрични платове.

Женската белодрешна носия просъществувала в Ширококоляшкия район до много по-късно време от мъжката поради по-голямата консервативност и затвореност на жените, които не ходели по гурбет като мъжете... Поради това тази носия бе съхранена в народната памет до неотдавна в подробности. За отбелязване е при това, че освен двата типа бели горни женски дрехи, известни под името гришки – саяна (разтворена отпред до долу), наричана още „разкрилена“, сукманена (затворена) с ръкави и цепки встрани, тук е била в широка употреба до сравнително късно време и бялата сукманена гришка без ръкави и без странични цепки... Този тип гришка бил запазен до неотдавна и сред българките с мохамеданска вяра от село Исьорен, Ксантийско, по сведенията на Кирил Патриарх Български. Това е най-старата славянска горна дреха, носена от жените лятно време върху ризата... Страничните цепки, характерни за гришките и за горните дрехи на българките с мохамеданска вяра, които водят началото си от белите разтворени (саени) гришки, имат тракийски произход. В ширококоляшкия район, както и в девинско от българките с мохамеданска вяра, „маскалиди“... замяната на белодрешната черна носия с чернодрешна е започнала в ширококоляшкия район от 30-те години на XIX в., но и след това са се износвали такива гришки и са се шиели на момичета и деца, наред с тефтикови и черни.“

Понятието „комшулук“ не е териториално обвързано. С тази дума се срещам непрекъснато от детството си до днес, тя е специфична за Балканите като цяло. Чух я многократно употребена и пълна с човешка топлина и по време на интервютата от настоящото проучване. Но най-доброто тълкуване на „комшулука“ открих в статията „Системата на комшулука“ на видния историк проф. д-р Цветана Георгиева. Статията е публикувана в интернет и по-скоро с научно-популярен характер:

- „Комшулук“ е турското название на малките вратички във вътрешни огради, които според Ив. Хаджийски правят дворовете в селата и малките градове „скачени съдове“, тъй

като никога не се затварят. Те съществуват до днес в множество от малките селища със смесено население. Първичното и по-общото значение на думата е съседство.

В антропологичен аспект вторичното съдържание на *комшулука* е доказателство и знак за доверие между семействата, които живеят в непосредствена близост. За жителите на смесените региони думата *комшулук* съчетава и издига на по-високо ниво и двете си значения. През 1994 г. в една непринудена, но стимулирана от нашето присъствие дискусия в кафене в Крумовград участниците, християни и мюсюлмани, достигнаха до заключението, че *комшулукът* не е просто съседство, а начин на ежедневен живот на хора, принадлежащи към различни вери и различни етноси. Изводът им бе подплатен с аргументи от миналото, съхранени в колективната памет и на двете групи. И за християни, и за мюсюлмани те се оказаха изключително значим фактор. Възрастни информатори преразказваха спомените на своите родители, български бежанци от Източна Тракия, които през 1913 г. успели да се спасят от репресиите на турската войска, бягайки през *комшулуците* при съседите си мюсюлмани. Участниците мюсюлмани допълваха, че по времето на т. нар. възродителен процес тайно, но масово спазвали курбанната традиция. Жертвеното месо скривали при съседите си християни, които им го подавали през *комшулуците*, след като преминала “проверката на хладилниците”. Въпреки подозренията на партийните активисти “никой нито виждаше, нито чуваше” за нарушението на разпоредбите на властта, заключаваха те с колективен смях.

Базова норма на системата на *комшулука* е симетрично демонстрираната съпричастност в пиковите изяви на идентичността на всяка една от групите. Нейно задължително изискване е взаимният обмен на специфичните за общността празнични храни, който се възприема като символ и знак за религиозна идентичност, което им придава сакрален характер. И за двете групи те са познати, очаквани и регламентирани от една дълга традиция. По Великден християните “подават” на съседите си мюсюлмани червени яйца и козунаци. По време на Байрамите мюсюлманите “връщат” дара с курбанно месо или сладкиши, които “носят” и на съседите от своята вяра. Приемането на “дара” е задължително, както е задължителна за приемащия словесната формула “Честит празник”. Те са публичното потвърждение за безконфликтната перспектива в съвместното им съжителство.

Възрастна християнка от Ардино емоционално разказва за настъпилото нарушение в системата на *комшулука*, което тя усещала като лична драма: “Много лошо беше, като им смениха имената на турците. На Великден тръгнах да им нося червени яйца и се спрях.

Как да им ги подам, като те останаха без празник. Нали им беше забранено да правят курбан. Отидох, ама Фатма ме гледа и мълчи, а аз се разплаках”.

Информаторки от Кърджали и Разград твърдят, че въпреки честите локални напрежения между ДПС, БСП, СДС и други партии, които в немалка степен влияят върху настроеността на различните етнически групи в тези градове, никой и не мисли да наруши взаимния обмен на празнични дарове и поздравления по Великден и Байрамите. Той се обяснява като гаранция за доверие и взаимна сигурност при неизбежните за политиката “малки конфликти”. Обменът на празнични дарове е формата, чрез която личните взаимоотношения се изолират от негативните нюанси в обществената атмосфера.

Задължителна норма при действието на системата на комшулука е взаимната размяна на участници от другата конфесионална общност в обичайната обредност в индивидуалния празничен цикъл, т. е. в сватбените, родилните и погребалните обичаи. Официалният характер на този тип обичаи прави и поканите, и участието в тях знак за уважение към личността, към семейството и към цялата религиозна група. Информаторите християни твърдят, че “ако нямаш пари, може да не отидеш на сватбата на свой братовчед, но на сватбата на комшията турчин, заем ще вземеш и ще отидеш”.

В някои селища в Северните Родопи, като Ракитово, информаторите представят различен, според тях по-добър вариант на взаимно участие в сватбения празник. Според тях на сватбата на мюсюлманите християните са “обслужващият персонал” и обратно. Обяснението е в желанието групата на празнуващите да бъде освободена от всякакъв род грижи. Взаимността на този обмен е доказателство за пълното доверие между тях, тъй като редът и настроението на тържеството напълно са доверени на представители на другата верска група.

Симетрията на взаимното участие се открива и в сложните комплекси от следродилни обичаи и на християни, и на мюсюлмани. Обикновено това е празникът, в който новороденото и неговата възстановена майка се представят на околния женски свят. Българите християни наричат този празник *пита*, българите мюсюлмани – *молитви* или *дуви*, а турците – *бебе геджеси*. Това е традиционно празнично събиране на жени и се прави след 40-ия ден от раждането. При всички общности то има еднакъв смисъл: отпразнуване на щастливото събитие и приемане на новородения човек в средата, в която ще тече ако не целият му живот, то поне детството и юношеството му. Между двете цивилизационни традиции има значителни ритуални разлики, предопределени от религиозните норми на християнството и на исляма. Без да се нарушават, те се откриват и за другата

общност чрез поканата за участие и на нейни представителки. Според информаторките тяхното присъствие не е само знак на уважение, но и символична представителност на минимодела на смесения свят, в който ще живее новороденият човек. Според възрастна туркиня от Момчилград не само е невъзпитано, но е и непрактично да не поканиш на бебе геджеси съседката християнка, “защото утре от нея ще поискаш и сол, и лекарство за детето”.

Грижите за детето или по-точно за децата са върховно задължение на жените не само от роднинския, но и от съседския кръг, който по силата на обстоятелствата е мултиконфесионален. Те са ключът за многобройните дълбоки лични приятелства между християнки и мюсюлманки. “Заедно си гледахме децата. Заедно сме се радвали и сме страдали” е често срещано обяснение за силата на женските приятелства не само в селищата със смесено население, но в случаите, когато приятелките се оказват разделени от междудържавни граници. В малките селища, където доскоро женската мобилност е била твърде ограничена, този тип приятелства не само продължават цял живот, но и се “унаследяват” от следващата генерация. “Майките ни на село бяха дружки, та и ние станяхме дружки” – обясняват своето приятелство българка и туркиня от Русе, които живеят в един дом след смъртта на съпрузите и емиграцията на децата си.

Съвместното участие в погребалните ритуали на двете религиозни общности е поредната задължителна норма в системата на комшулука. Всички информатори подчертават стриктното ѝ следване от връстниците на покойника. И двете групи спазват изискванията на ритуала на неговата вяра. Мъжете християни участват в процесията, която придружава мюсюлманина до гроба му. Мюсюлманите присъстват на християнските погребения, включително и на упокойната молитва. Жените християнки, съобразявайки се с изискванията на исляма, не ходят на женските погребения, но посещават дома на мъртвата. Мюсюлманките също не се включват в погребалната процесия на християнки, за да не нарушат кораническата забрана жените да влизат в гробищата, но участват в бдението на мъртвата и носят цветя.

Нарушението на този компонент от съжителството на християни и мюсюлмани по време на т. нар. възродителен процес чрез принудителните граждански погребения в общи гробища информаторите оценяват като грях, глупост и диващина, които обиждат и Бога, и хората. В Ардино с тъжен присмех показват общото гробище, наричано Дружба и се кънат, че в него няма нито християнски, нито мюсюлмански покойници, защото в нощта след погребението хората изравяли своите мъртви, за да ги погребат “там, където вярата и

традицията им повеляват”.

В българското пространство системата на съжителството се създава в дългата протяжност на времето. Тя би могла да се дефинира като мрежа от свързващи линии, формирани от правила и практики, оценявани като необходими за двете общности при наложеното им от житейската реалност на трайно съвместно съжителство. В съвременността те имат стойност не само като традиция, но и на модерна ценност. Нейното поддържане се възприема като задължение и перспектива за всяка следваща генерация.“

Тук е мястото за малко статистика, извлечена от архивни единици в Държавен архив гр. Смолян, която касае смесените на религиозна основа бракове:

- 1934 година – Златоград – от 61 бракосъчетания за годината, само едно е смесено.
- 1944 г. – Златоград - от 76 бракосъчетания 3 са смесени. И в трите семейства жените са християнки.
- 1953 г. - Златоград – от 92 бракосъчетания 8 са смесени (само в единия случай жената е мюсюлманка).
- 1955 г. – Златоград – от 63 бр. 2 са смесени, в двете семейства жените са християнки.

Прегледани произволни регистри, в които не открих информация за смесени бракове:

- село Манастир за 1911 г.: 10 сключени брака за годината;
- град Чепеларе, 1893 г.: 10 брака и 1912-1913 г. - 21 брака;
- село Орехово, 1901 г.: 14 брака;
- в Регистър на домакинствата в с. Арда и с. Барутинци, 1922 – 1945 г. - има графа „народност“, където пише „българи“, но има и графа „вероизповедание“, където всеки отбелязвал съответно „източноправославен“ или „мохамеданин“.

Тези резултати ме насочиха към първият ми избор на населено място, в което да се опитам да уговоря и проведа интервюта – град Златоград.

Преди това обаче ще представя две много интересни книги, написани по различно време, при различна политическа конюнктура. Благодарна съм на Елена Петкова, с която не успях да се запозная лично, но със съдействието на Държавен архив – Смолян получих

нейното изследване „Всекидневието на българките мюсюлманки в Средните Родопи“, издадено през 2015 година от ИК „Гутенберг“. Авторката представя своето изследване по следния начин:

„Анализите са вследствие на теренни проучвания в бившия Смолянски окръг през 2009 – 2010 година, както и подобно проучване, проведено през периода 2001 – 2003 година по повод магистърската си дипломна работа на тема: „Жените българомохамеданки и социалистическата модернизация. Школа за активистки на Отечествения фронт, гр. Смолян“, защитена през 2004 г. пред Катедра „Теория и история на културата“, Философски факултет на Софийски университет „Св. Климент Охридски“.

Елена Петкова разглежда двойната категоризация на жените като обект на специална държавна политика – като пол и като част от общността на българите мюсюлмани. В изследвания и в художествената литература интерпретациите по темата са според целта на автора... След Освобождението Константин Иречек в своите трудове „Княжество България“ и „Пътувания по България“ дава информация за селищата, бита, езика, фолклора. Споменава и за положението на българите мюсюлмани като част от българския народ.

И ако информацията в следосвобожденските документи и текстове е информативна, то сериозен натиск върху културната идентичност се оказва от институциите на новата държавност след 1944 г. Политиката на БКП към българите мюсюлмани е назовавана по различен начин – „културна революция“, „възродителен процес“, политика за „издигане в политическо, културно-образователно и стопанско отношение“. Целта обаче е една – еднородно население с общ родов корен на различаващи се общности, дефиниране на национална идентичност.

Българите могат да имат различна вяра, но все са си българи, а търсенето на различно назоваване на българите мюсюлмани е странно и не съвсем адекватно. Според различни изследователи и краеведи двете най-разпространени назовавания са:

- *ахрянин* (от родопската крепост Ахридос; от трако-илирийското племе агрияни; от арабското ахара-ян, „най-късно приели мохамеданството и то след упорстване, отбягване...“) и

- *помак* (от „помагам, помагач“; от „помамвам, подмамвам“; „пометнал се, отметнал се“ от думата си; „помъчен, измъчен“).

Аз приемам назоваването българин мюсюлманин (човек, който изповядва исляма като религия).

Българите мюсюлмани не са признати за самостоятелна етническа общност, но държавната политика през годините поставя под съмнение етническата им принадлежност. Етносът е общност от хора с общи културни и биологични характеристики. На тази основа индивидът утвърждава своята колективна идентичност.

В България нацията се оформя през Възраждането и затова църквата като институция и религиозната принадлежност придобиват важно значение за националното движение. Едно от определенията за „нация“ включва обща територия, общи митове и исторически спомени, обща култура, обща икономика и общи юридически права и задължения и в основата ѝ са етническите връзки на хората. Национализмът обаче е идеология, според която държавата и нацията съвпадат. Нациите не пораждаат национализма, той е политически продукт. Политиката на БКП спрямо религиозните малцинства е по същността си националистическа – не признава официално малцинства на религиозна основа, но всъщност ги третира като такива.

Елена Петкова коментира: „Жените са тези, на които е дадена социалната роля на „междупоколенчески предаватели“ на културни традиции, обичаи, песни, кухня и, разбира се, майчин език. Реалното поведение също така изразява етнически и културни граници. Важността на женското културно „подходящо поведение“ добива особено значение в „мултикултурни общества“.

По-нататък в своя труд тя представя няколко хипотези за дефинирането на българите мюсюлмани:

- Славяни с български език, изповядващи исляма. Ако изберат езика като етноопределящ фактор – са българи, ако изберат религията, това би ги довело до турска етническа привързаност;

- Наследници на мюсюлмани, населявали Балканския полуостров преди Османската империя;

- Наследници на юруците;

- Потомци на османски войници, женени за български жени. С тази теория е свързано и схващането, че турската националност се определя от бащата, а използването на българския език като майчин – от майката.

Често в едно село, в един род, а дори и мисленето на един човек тези версии се смесват.

В края на XX век младите в Източни и в Централни Родопи пренебрегват религията и се самоопределят като българи.

Тази двусмисленост при дефинирането ги противопоставя на категорично самоопределилите се големи етнически групи на българите християни и българските турци. Това обяснява (но не оправдава!) българските националистически кампании, извършвани след 1878 година от държавните и партийни структури.

Особен интерес предизвиква у мен информацията за дейността на Дружба „Родина“, както и противорчивото отношение на партийните структури след 1944 г. по отношение на идеите и методите на тази спорна все още като оценки структура.

Първата стъпка към създаването на Дружба „Родина“ е решението на група млади българи мохамедани да организират вечеринка в читалището в Смолян.

Българо-мохамеданската културно-просветна и благотворителна дружба „Родина“ е основана на 3 май 1937 година в град Смолян от 18 младежи българи мюсюлмани и Петър Маринов, който е християнин. Идеите им са, уважавайки религиозната принадлежност, да направят вероизповеданието разбираемо и достъпно като се преведе Корана на български език и се прекрати практиката службите в джамиите да са на арабски език. Основна цел е и „да съдейства за стопанското и икономическото издигане на Родопския край“.

Част от идеите и инициативите им: през 1932 година джамийските училища стават общообразователни; учебниците се превеждат от арабски на български език; допълнителното поднасяне на информация в казармата (общувайки не само с източноправославни християни, а и с католици и протестанти, стигат до осъзнаването, че са българи по народност, а мюсюлмани по вяра); вечеринките в читалищата – утвърден модел от Възраждането.

В първите години след 1944 г. БКП и ОФ се заемат да променят из основи политиката на предишните режими по отношение на българите мюсюлмани. С цел подкрепа на изборите е въведена бърза процедура за смяна на имената, връща се арабският език в джамиите, прокламира се свобода в носенето на дрехи, фесове и фереджета.

С укрепването си на власт и с премахване на многопартийната система БКП вече не се нуждае от широка народна подкрепа. Прокламираната модернизация в живота на българите смущава консервативните представи на мюсюлманите и те се затварят като общност с цел да се съхранят.

Две кампании съвпадат по време (1948 – 1951 г.) – изселването на мюсюлманско

население от селища в южната ни гранична зона като над 10 000 души са настанени принудително в различни части на страната. Същевременно в турската изселническа вълна над 40 000 българи мюсюлмани подават заявления, но БКП не допуска тяхното изселване от страната.

По повод политиката за премахване на неграмотността понякога се налагат принудителни административни мерки, за да бъдат изпратени в училищата момичетата от мюсюлманските семейства. На учени от БАН е възложено да обосноват научно новите политики на държава и партия. Поръчано е създаването на художествени произведения и филми с цел историческа пропаганда, сборници и албуми за социалистическото строителство. Темите за насилственото помохамеданчване са широко застъпени в учебниците. Провежда се така наречената „положителна дискриминация“ – откриват се детски градини, училища, отпускат се целеви бройки и стипендии във ВУЗ. В изпълнение на политиката за масово ограмотяване са изпратени активисти на Партията и ДКМС в районите с компактно мюсюлманско население. Подобрява се здравното обслужване, работи се по преодоляване на предразсъдъците на жените мюсюлманки да търсят лекарска помощ. Разширява се търговската мрежа и в най-отдалечените села. Сержантските школи и военните училища увеличават приема на младежи от тези райони.

Всичко това подготвя почвата за „културната революция“ и „възродителния процес“, заложен в „Тезиси по възродителния процес“ на Политбюро на ЦК на БКП от 12 март 1988 г. Въпреки късната си дата този документ показва променливите през годините политически решения, свързани с мюсюлманите.

Според една от най-популярните дефиниции за етническа общност, тя има шест основни характеристики:

- колективно собствено име,
- общи прадеди,
- общи исторически спомени,
- общи културни елементи,
- отечество и чувство за принадлежност към него,
- чувство за солидарност.

Определяни като част от етническата общност обаче, българите с мюсюлманско вероизповедание не притежават безусловно тези шест характеристики. Проблематизира се назоваването им и то само въз основа на вероизповеданието. Исторически се

търсят основанията за общи прадеди, но така това население се превръща в изменник, независимо от начина, по който е приело исляма. Изповядването на тази религия води и до културни разлики. Този аспект се компенсира в известна степен от новата социалистическа празнична система, която се конструира в противовес на религиозните – християнски, католически, мюсюлмански... А чувството за солидарност се гради на принципа на догонване – изостаналата общност трябва да пребори остарелите си културни модели – имена, облекло, поведение...

Формирането на българската нация през Възраждането е на основата на християнството. Липсата на държавност дава превес на религията като база за съхранение на българската народност. Така българите мюсюлмани са поставени извън българската народност, защото религията им е противостояща на формиращото нацията християнство.

Многопластова е ролята на жените в социалистическото общество – да съхранят семейството и традициите в него и чрез него; да водят и управляват процеса на модернизация на бита; да участват в модерното образование и възпитание на децата; да се реализират професионално извън дома; да участват в обществения живот; да реализират творческите си заложби... Тази роля е формулирана и официализирана в документи:

- „Жената – майка, труженичка, общественичка“ 1974 – лозунг от програмен документ на БКП и ОФ (“Жената-майка, труженичка, общественичка“ под редакцията на проф. Атанас Лютов и Росица Гочева).

- Програмната декларация на ОФ от 14. 09. 1944 г. провъзгласява равноправието на жената;

  - Наредба – закон за изравняване правата на лицата от двата пола;

- Димитровската конституция от 1947 г. – равноправието между мъжете и жените става конституционен принцип;

- Конституцията от 1971 г. – за мястото и ролята на жените в социалистическото общество;

- Априлския пленум на ЦК на БКП през 1956 г. в процеса на индустриализацията жените стават част не само от производството, а и от управлението;

- Юлският пленум на ЦК на БКП през 1968 г. се взема решение за подобряване на работата на Партията сред жените. Създава се Комитет на българските жени в рамките на ОФ. Комитетът е натоварен да поставя проблемите на жените и да предлага мерки за

разрешаването им.

Позицията по отношение на жените отново се опитва да съчетае ролите ѝ като помощник на мъжа, възпитател на поколението, равнопоставен член на обществото, но и носител на патриархалните ценности и стожер на семейството. Отново акцент е поставен върху външните белези – премахването на фереджето, премахването на решетките на прозорците. Поставя се въпросът за мястото и ролята на жените с мюсюлманско вероизповедание и поощрява мъжете в ролите им на бащи и съпрузи да подкрепят жените в семействата си за тяхното израстване – професионално, емоционално, творческо...

През 1959 година е създадена Школата за активистки на Отечествения фронт за работа с жените мюсюлманки, в която се организират курсове по готварство, шев, домакинство. Такива курсове се организират още по време на работата на Дружба „Родина“ сред жените. Други дейности в Школата са поетичните и танцови спектакли, концерти, литературни четения и обсъждания на книги... Атрактивна и привличаща участнички идея са екскурзиите в края на курса – в България, в Съветския съюз и в други социалистически държави. Идеята е тази Школа да „отгледа“ бъдещите лидери сред жените, но нивото на образование и нуждите им насочили активистите към съответните курсове и обучения.

В етнографските изследвания няма много информация за облеклото на българите мюсюлмани. Облеклото на българката мюсюлманска, характерно за средата на XIX век са от домашно тъкани платна – памучни, вълнени, конопени: риза; дълги гащи или шалвари; над ризата – антерия с дълги ръкави от червен домашен плат или от бархет; вълнен или чохен елек, украсен със сърма; широка и дълга до коленете връхна дреха от аба - черна, червена или зелена (жюбе, каламо); фередже от черен плат. Фереджето се слага, когато девойката се сгоди. Яшмаците на омъжените жени се носят така, че да прибулват лицето и да се виждат само очите. По-късно носиите съвсем естествено отпадат и през годините на XX век като видима особеност остават кърпите за глава, най-често пъстри, с цветя, както и дълъг широк шлифер или манта в черно, синьо или кафяво. Постепенно и кърпите започват да се носят само вкъщи или в затворената общност на селото. Една от причините са забраните, но по-вероятната е съвсем естествената промяна в стила на обличане на жените, когато са на работа или пътуват. Политиката на промяна на облеклото засяга предимно жените, защото мъжете отдавна са сменили традиционната носия – те са излезли от дома, от селото, от региона, защото са учили, били са в казарма, работят. Промяната в облеклото на жените би им донесла усещане за свобода, за промяна на

самосъзнанието и на статуквото. Тази промяна продължително време става със съгласието на мъжете в рода. Процесът става по-естествен, когато жените започват работа в цеховете и фабриките от леката промишленост. Заплатата дава и друго самочувствие на тези жени.

В заключението на своя труд Елена Петкова обобщава: „Може да се каже, че на противоречивата държавна политика на натиск нейният обект реагира също противоречиво:

- създават свои версии за произхода си;
- одомашняват традициите, за да ги запазят въпреки забраната за публичност;
- възползват се от всички предимства и дори протекции за работа, за образование, финансови облаги.”

„За голяма част от българките мюсюлманки не насилствената смяна на името или забраните при облеклото в миналото са проблем; проблемът за тях се състои в обстоятелството, че във времето на социализма те са имали работа, а в наши дни нямат, въпреки че държавата не се меси в личната сфера – името, дрехите, изповядването на ислям. По този начин създадените нагласи към материалния напредък у жените според мене предоставят възможности за нови влияния, намеси и натиск, тъй като тези нагласи са трайни. Струва ми се обаче, че тази тенденция не се отнася само за общността на българите мюсюлмани в постсоциалистическата действителност, а е валидна за голяма част от мнозинството българи“.

„Така в тяхното (на жените мюсюлманки) ежедневие настъпва разделение при репрезентациите им в публичното и частното, но различията не влияят на тяхната културна идентичност. Репрезентациите им са една постоянна игра, непрестанно жонглиране със символи в публичното и частното – техният отговор на намесата на държавата в личния им живот“.

Малко по-различна гледна точка на същата проблематика представя Владимир Арденски в книгата си с автобиографични елементи „Свои, а не чужди“, издадена през 1975 година. Той е бил редактор на сп. „Родопи“, в момента е над деветдесетгодишен и живее в град София. Още в началото на своята книга авторът започва с подчертаването на това, че българите, изповядващи исляма всъщност пазят езика, обичаите, роднинските връзки, закрилят християните през Освободителната война, участват в комитети... „Накратко казано, помохамеданчените българи са съхранили всичко, което прави българина българин“.

След това представя историческите аспекти. Високата порта, подкрепяна от западноевропейските държави, разиграва дипломатически интриги на база „мюсюлмани“ и „християни“. Един от аргументите за разкъсване на Санстефанска България е „грижата за мюсюлманите“. Още със Санстефанския мирен договор благодарение на коварството и фалшификациите на Хаджи Мюфтия от Арда и гъркоманина Радю Чорбаджи от Райково, Ахъчелебийска кааза отново попада в Турция.

След Освобождението започва турска пропаганда, създават се турски училища, примамват се за изселнически вълни. Интересно е, че Турските власти не ги допускат в европейската част, а в Мала Азия, а където са приети, са до 1012 семейства във всяко населено място, не допускат създаване на големи общности. И там тези хора са „чужди“.

По статистически данни грамотността на мюсюлманите в България през 1905 г. е 3,67 на сто. Но и в Берлинския договор се подчертава, че главният мюфтия и местните мюфтии контролират и инспектират мюсюлманските настоятелства и училища, както и медресетата в България, дават разпореждания за откриване на нови. Има български учители, които с възрожденска страст учат децата да четат и пишат, на наука... родителите виждат, че това е добро за децата им, но срещат отпор от мюсюлманските духовници.

В главата „Прощаване с алаха“ Владимир Арденски споделя лични преживявания, довели до решението му да смени името си: „... Алах се бе скрил нейде в мене и на всяка крачка ме дебнеше, за всяко нещо ме съдеше.“ Учителите говорели едно, а ходжата и майка му – обратно. „Кому да вярвам? Къде бе истината?“ – пита се момчето. Имал „муска“ за късмет от майка си. Решил да я използва като го изпитвали и „муската“ не помогнала. Хвърлил я в огъня... После започнал да пропуска ежедневните молитви, но имал подсъзнателен страх... Ходжата описвал с ужасяващи думи ада (джендема) и с прекрасни рая (дженнета). В училището обаче организирали сказка на тема: „Има ли господ?“, в която се сравнявали християнството и исляма. Направили му впечатление приликите в свещените за двете различни религии книги и стигнал до страховитото за неукрепналият му характер заключение: „Щом няма Господ, няма и Алах... Щом бях влязъл в гимназията, прощаването с Алаха бе неизбежно. За две истини в една душа място няма.“

В един откровен разговор с майка си, тя случайно споменава името на негов прадедо: „Стою. Да му опустее името... бил българин, християнин.“ Замислил се младежът, поинтересувал се, започнал да чете и да мисли. В „Исторически бележник“, написан от светогорски монаси през 1661–69 г. пишело за помохамеданчването на

Смолян и за бегълци в Сивино, където има местности с имена като „Мирчово“ и „Данчово“. В разговор с деветдесетгодишният Усен, с когото ги свързвал ловджилъкът, възрастният човек му разказал за името на местността „Емирско“ – от турския емир, който „вкарал“ селото в исляма. Като студент по журналистика в Софийския университет сменя името си Вехби Мехмедов Шекиров с избраното от него Владимир Арденски.

Ще си позволя да приложа със съкращения един от разказите му по действителни случки - „Когато не питат сърцето“.

„Един от салоните на читалище „Христо Ботев“ в Смолян ехтеше. Сформираният през 1960 г. постоянен окръжен ансамбъл за народни песни правеше първата репетиция... Най-сетне диригентът остана доволен и даде почивка. Десетината млади певици, повечето българки мохамеданки от различни краища на окръга, с весела глъчка се изсипаха в градинката пред читалището.

Изведнъж една от тях, облечена в спретнато синьо палто и с дълги кестеняви плитки, се отдели от групата. Лицето ѝ потъмня и тя с бързи стъпки заситни към възрастна, измъчена женица, която се бе подпряла на една пейка и с плахи, влажни очи се оглеждаше.

- За тебе, Незифинко – проплака възрастната женица и стисна в сухите си костеливи ръце пръстите на дъщеря си. – Баща ти ме преби от бой загдето избяга. Дваж припадах. Ако не бяха повикали доктор от Девин, болното ми сърце кой знае дали щеше да издържи. И сега пак с бой ме изпрати да си те вода. Казва, ако не си дойдеш в Настан, вече не те признава за дъщеря. Хайде си, Незифинко!... Нали знаеш баща ти какъв е!

Очите и на двете – и на майката, и на дъщерята – се наляха със сълзи. Щом видя, че плаче и Незифе, за момент у майката проблесна скритата надежда, че може би ще я склони да напусне ансамбъла и да се върне в Настан. Но само за момент. Защото Незифе дигна гордо глава, прехвърли плитките си назад и твърдо рече:

- Не, майко, аз няма да напусна ансамбъла. Този път няма да ви послушам. Веднъж ми объркахте живота... Стига толкова. Ако искате, имайте ме за дъщеря, ако не искате... недейте. Аз не съм сторила никакъв грях спрямо вас. Какво лошо има в това, че съм дошла тук да пея. Не, няма да се върна! ...

Незифе Бочукова от с. Настан, Смолянски окръг, бе само на двадесет години, а вече бе изпитала голямо нещастие. Насила я бяха омъжили преди една година. И не други ѝ поднесоха този горчив хап, а собствените ѝ родители и преди всичко баща ѝ.

Но как стана?

Незифе работеше като санитарка в болницата в Широка лъка. Унесена в работата, тя не усещаше как минават дните през седмицата, но дойдеше ли събота, сърцето ѝ лудо заиграваше. Често от нетърпение не чакаше нито камион, нито друго превозно средство, а пеша запрашваше за Настан, само и само по-скоро да се види с нейното момче, с което се галяха и драговаха. Една събота пак се прибра в село и тъкмо когато се готвеше да излезе от къщи да се срещне с него, баща ѝ Раим Бочуков строго я попита:

- Къде?

- Ще поизлезна, бубайко.

- Никакво излизане! Тази вечер ще ни дойдат гости и ти трябва да си тука!

- Какви гости, бубайко? – трепна Незифе.

- Ще видиш – троснато рече Раим, но изведнъж нещо му мина през ума и омекна.

- Излязъл ти е късметът, дощерю, не бива да го изпускате. Искате за жена Осман Мутев и ще те дадем. Момчето е добро и най-важното – от богато семейство е.

- Но аз имам друго момче и него си оби... - не довърши Незифе, схлупи се на пода и захълца.

- Млък! – отново се наежи петдесет и четири годишният Раим Бочуков. – Аз баща ли съм? Каквото кажа аз, това ще бъде!

- Но как, бубайко, ще живея с него, когато сърцето ми не го иска? – надигайки се, попита през сълзи девойката.

- Ха, та ние с майка ти едно време да не се оженихме по любов? А видиш ли – живеем.

Добре знаеше Незифе какъв е техният живот – вечни кавги и побоища.

- Само да ме засрамиш довечера пред хората и да кажеш, че не искаш Османа, да знаеш, като на яре ще ти отрежа главата – натъртено процеди през зъби бащата.

- Слушай, слушай баща си, Незифинко! На мъж карши не бива да се излиза. Тъй ти е било писано. Пък може и за хубаво да е – додаде примирително и майката.

На Незифе все се искаше да вярва, че всичко това е шега и няма насила да я омъжат, ала когато вечерта Осман се домъкна заедно с баща си и други техни близки, надеждата ѝ рухна.

Старите се уговаряха, пазаряха се колко трябва да се даде за моминската чест, но никой не попита Незифе иска ли да се омъжи за Османа. Накрая родителите решиха в

понеделник „на лък ден“ да стане сватбата.

...

Процедурата в гражданското отделение бе кратка. Чиновникът набързо прегледа документите на младоженците и след като получи недвусмисления отговор на Осман, че е съгласен да се ожени за Незифе, обърна се и към нея:

- А вие, другарко Незифе Бочукова, съгласна ли сте да се омъжите за Осман Мutow? Незифе мълчеше. Вместо нея се обади баща ѝ.

- Съгласна е, другарю, съгласна е, но се срамува – с пресилена усмивка заговори Раим Бочуков и сложи ръка върху рамото на Незифе уж да я помилва, а скришом така жестоко я защитава, че тя едва не извика от болка. – Кажй, мари, че си съгласна, защо се срамуваш?

- Съгласна съм – с половин уста промълви Незифе.

Всички въздъхнаха облекчено – и бащата Раим Бочуков, и младоженецът Осман Мutow, и свидетелите. Само едно сърце, сърцето на Незифе, с което никой не се съобрази, което никой не попита, се сви от обида...

Тежки дни се заредиха за младата булка. Още на втория ден след сватбата свекърът и свекървата започнаха да мърморят да се откаже Незифе от работата си в Широка лъка.

- Какво ще правиш в болницата? Там не е за тебе. Ти си вече жена и чужди мъже не бива да те гледат. Жената трябва да си знае мястото. Къщата и нивата – това е твоята работа!

Незифе се надяваше, че поне мъжът ѝ Осман, като млад човек няма да ѝ пречи да продължи да работи в Широка лъка, ала и той подкрепи старите:

- Прави са баща ми и майка ми, трябва да напуснеш!

Незифе напусна работата, след това ѝ забраниха да ходи на кино и събрания и така постепенно я лишиха от всички радости, които бе придобила като девойка. Нейният хубав, звънлив глас, на който настанци не можеха да се наситят, сега все по-рядко се чуваше. И ако запееше понякога, пееше само тъжни, тъжни песни...

Пропастта, която зееше между Незифе и Осман още от началото, на четвъртия месец след женитбата им съвсем се увеличи. Изкуствено създадената брачна верига изтъня до крайна степен и една вечер Незифе решително я скъса и се завърна в бащиния си дом.

Така животът опроверга остарялата философия на Раим Бочуков, който смяташе, че

както той и жена му са се оженили някога без любов и си живеят, така и дъщеря му ще се примири с насила натрапения ѝ мъж...

...

... Ансамбълът отново започна репетиция. Диригентът даде тон и хористките подеха:

*Измоли, майчо, бубайка
да ма ни жени, ни глави
още лю сая година,
още лю сува лето, пролетие...*

Тъжна родопска песен! Нея ансамбълът ще пее, за да не се повтаря вече никога и никъде трагедията на Незифе Бочукова..."

СРЕЩИ. ИНТЕРВЮТА.

Розалин Хаджиев, Златоград

С д-р Хаджиев се срещаме на работното му място - в къщата, която служи като ветеринарна лечебница. Предварително сме се уговорили за повода на срещата, но е очевидно, че много от книгите, свързани с местната история и родове не са донесени тук заради предстоящия разговор. Оказва се, че има и собствени публикации, и участия в тематични телевизионни предавания, изрежда имена на още хора, които професионално или не проучват и пишат за местната история, култура и фолклор. С някои от тях си обменят информация и материали.

Всъщност интересът му към тези теми се зародил покрай професията – като ветеринарен лекар обикаля региона, опознава хората, разказват му неща от живота си, интересни случки и факти за селищата наоколо. Постепенно се увлякъл и сам започнал да търси в книги и документи, да прави проучвания. Разговорът ни нататък протича много интензивно, той се опитва да ми разкаже възможно най-много, разпечатва ми страници от лаптопа си...

Д-р Хаджиев започва с това, че цитира Георги Митролов – диалектолог, който представил османски документ от 1569 година, в който са вписани резултати от преброяване и според който две трети от населението на Златоград са изповядвали източното православие. Много от тях впоследствие са приели исляма и сега са мюсюлмани. Посочва като пример фамилното име Домба – християнин според този документ, а сегашната фамилия Домбовци са мюсюлмани. Това са същите тези Домбовци от песента за Дельо войвода: „Излез е Дельо хайдутин с Домбовци и Караджовци...“ Хаджиев коментира, че и църквите, и джамиите в Златоград имат женско и мъжко отделение, но напоследък се появили фундаменталистски идеи и отскоро в джамията има ограда между двете отделения. „А Господ/Създателят е един, и в двете религии молитвите завършват с „амин“...“

Когато мислите му тръгват в тази посока, Розалин Хаджиев изрежда още аргументи в полза на доброто съвместно съществуване на хората, изповядващи двете религии. Първият е „комшулукът“ – имамите проповядват да не правиш лошо на комшията и че „не си нахранен ако е гладен комшията“. Много популярно е да си имаш „посестрима“ или

„аратлик“ (побратим) с различна вяра. Прието било двамата ритуално да си разменят цяла премяна. А според Хаджиев двете религии се опират и на много древни общи корени като смесват ритуалите и обичаите с езическите – и днес бабите кълнат „Миряна да те убие“, а това е име на славянска богиня на студа; символния знак на Сабазий е с конфигурация от палец, показалец и среден, което е и символът на светата троица. Таков изсечен знак има на светилището „Крокодил“ (змей или змия е според него), което се намира край село Добромирци, община Кирково; хората и от двете религии почитат скалите-утроби в района или пък „провиралки“ – скали или коренища на вековни дървета, между които минаваш за здраве, за опрощаване на греховете и т.н.

В Златоград родовете и от двете вери са смесени, твърди уверено Хаджиев, помнели си корените и знаели общия си произход. Близки са носиите, обичаите, диалектът е един... За пример ми посочва кукерските игри „бешбеши“ в с. Долен. После се впуска в подробности за общия за двете религии Гергьовден/Хадралес, което всъщност е продължение на чествания на тракийския конник и първото ритуално къпане за годината. Преданието разказва за следа от коня на свети Георги в местността Кушлева, от там е дошла и идеята за празниците на златоградското чеверме в наше време. А гергьовските люлки били един от поводите за социални контакти на младите, защото, който момък си харесва някоя мома, може да я залюлее на гергьовската люлка и така хем официално и публично да я „опипа“, хем да декларира, че двамата са „обвързани“ – шегува се Хаджиев, използвайки съвременния жаргон.

И продължава за взаимоотношението между хората и религиите, които изповядват. През 1834 година е открито първото светско взаимно училище и събрало децата от двете религии да учат заедно. Дотогава християнчета и мюсюлманчета се ограмотявали поотделно, в „училища“ към своите храмове. В ония времена Златоград се развивал покрай занаятите – абаджийство, гайтанджийство, изработката на шаяци... Златоградчани били заможни, аргумент е това, че половината от града били „хаджии“, ходили на Божи гроб. След 1912 година, вследствие от историческия развой на събитията и присъединяването на региона към свободна България, двете религии се „вистиняват“ – засилва се влиянието им върху хората. Но тук нова роля изиграват две неща – покрай развитието на рудодобива тук идват и се заселват много хора и семейства от цяла България, а от друга страна комунистите обявяват религиите за „опиум на народа“ и полагат усилия да ограничат въздействието им чрез забрани за ритуали и дори за посещения в храмовете.

Показва ми статия за „Дервишката джамия“ в златоградския квартал Табахна, в която става дума за хипотеза, че преди е била църква, защото при голямо разчистване са намерени метални свещници, типични за християнските храмове. Заговаряме се за това, че всяка религия при налагането си използва свещените за предишната места. Така християнството използвало езически светилища, ислямът използвал християнски храмове... А и в Златоград са с общо гробище – вмята Хаджиев...

Неусетно се прехвърляме на темата за смесените бракове. Над половината град живеят в такива родове – с множество смесени на религиозна основа бракове. Това отдавна не прави впечатление на никого, почти не се коментира даже, тук-там някой възрастен ще възроптае. Като родителите на негова братовчедка, омъжена за християнин. Но пък баба ѝ и дядо ѝ много се радвали. Неговото мнение е, че понякога даже проблемът не е в религията, а в разстоянията – старите предпочитали децата им да се женят колкото се може по-наблизо, има такава пословица: „Да е и будалона, ама да е от махалона.“ (Може да е будала, но да е от махалата).

Синът на д-р Хаджиев е женен в Бургас за християнка, даже християнската вяра приел – кръстил се веднага след дъщеричката си.

Мисълта на моя събеседник скача върху едно от местните клишета – момите от село Старцево са хубавици. Тръгнало от Хатидже Хатун (идва от името на Хатиновия род), за която преданието разказва, че била не просто красива, а и знатна – била от харема на султана и получила според обичая земя като дар след кат застаряла и трябвало да напусне харема. В нейния имот имало сребърен рудник (опис от османски регистър от 1869 година.) Друго предание съобщава за двама англо-саксонски рудари (Хутман и Хурдин), които работили в рудника, оженили се, останали тук и се претопили.

За негова прабаба е изпята песен: „Айше къща градяха без врати и без пенджури“ (пенджури-прозорци). Тя се сватосала с род на хаджии, омъжила се, родила две деца и много рано умряла.

С времето, с развитието на града, с промяната в образованието на младите – идва края на уредените бракове, а в днешно време – те са и с много чужденци (много гърци, рускини, германци, французин, бразилка...) - вмята д-р Хаджиев и отново сменя темата – сеща се за още местни истории.

История от с. Кушла, 1958 година – Биняза и Реджеп се обичали. Тя го карала да избягат в Гърция. Той отказал, Тя избягала нелегално, в лагерите са запознала с друг и двамата избягали в Канада. През 1989 година се връща в България, за да търси мъж за

дъщеря си – млада, бяла, хубава... Междувременно семейството ѝ станали ревностни мюсюлмани, затова избрала сина на един турчин и заедно се върнали в Канада.

И историята за булка Къдра – брат ѝ бил пленен от германците към края на Втората световна война. Мислели го за покойник и даже тя приготвяла помен за душата му (колаци), но през нощта сънувала конник, който казал, че брат ѝ е жив. Отишла при съседката си, която помагала в църквата, разказала ѝ съня си и жената я посъветвала да иде в църквата, да запали свещ и ако свещта догори – това ще означава, че брат ѝ ще се върне. Така и станало. След това Къдра взела решение и се покръстила, кръстила и дъщеря си.

После ми принтира страничка със свои записки:

„От запазената родова памет се знае, че три сестри-християнки от Хекимовия род се женят за мюсюлмани – българи. Едната е в с. Китна – от нея води началото си рода Измирлиевци (Рустемовци), а другите две – в Златоград, в сегашния квартал Малка река, носещ името „Балете“. От тях водят началото си родовете Алабашовци и Ефендиньовци. Омъжени за мюсюлмани, по местни предания, те си „носят рубата“, тоест – остават си с християнска носия. Макар и мюсюлмани обаче, техният майчин език си остава българският език, което си е една победа за всички златоградчани – те през цялото време на османското иго си запазват майчиния български език, независимо от религията, която изповядват.“

„Една златоградска сага за гъркинята Смарайда (Виктория) и Карипчето Исен. Дватамата влюбени родопчани, изповядващи различни религии, вдъхновила създаването и на песен за тях. Песента е доста интересна и показателна, че е имало случаи на доброволно приемане на исляма и от любов:

*Хорио, бело момече,
Урумско пиле писано
Следи ли ми щииш верана
Носи ли ми щииш рубана
Исене севдо голема
Я ти ще носи рубана
Я ти ще следи верана.
Наимаш ли са Исене*

*Приз Скеча да ма преведеш
От Скеча да ма изведеш
Вав Дахан да ма отведеш
Вав Дахан вав Деридере...*

Историята се развива около 1912 – 1913 година. Гъркинята Смарайда от Ксанти се влюбва в златоградчанина Исен Карипов, който работел в тютюневите складове там. Идва с него в Златоград. Тук съгласно действащото тогава шериатско право са венчани от двама имами, за да е бракът им законен. До 22 ноември 1912 г. Златоград е все още в границите на Османската империя. Виктория приема исляма и става с ново име Хорие. През Първата Балканска война 1912 г. България и Гърция са съюзници. Братята на Смарайда идват в Златоград през зимата на 1912 г., когато градът е освободен от османска власт. Завеждат обратно сестра си в Ксанти като преди това си отмъщават на имамите. Единият от тях, за който се знае със сигурност, че е бил убит и хвърлен в Голяма река, е от Ефендиевият род и се казвал Кязим, а другият е бил от рода Хафузалиеви/Имамкините (имали и прякор Хъкови). По данни на златоградския краевед Величко Пачилов те били далечни родственици на Хекимовци. Дядо му настоявал те да бъдат пощадени като негови родственици и много плакал като ги убили. Според преданието другият имам от Хафузалицкия род се бил крил в пещерата Рупите край града и така се спасил.“

За край е запазил най-интересното – историята на Дельовата песен, която лети в космоса с гласа на Валя Балканска. Подава ми принтиран лист със записки и междувременно ми разказва още доста подробности.

„Благодарение на неуморния краеведски труд на златоградчанина Величко Пачилов са изяснени доста факти от живота и дейността на легендарния Дельо войвода. Потомци на стари златоградски родове в съхранената си семейна памет пазят много предания за него. Преди време в разговор с наследник от стария златоградски род Домбови той ми сподели буквално следното: „Ти знаеш ли, като бях малък, дядо разказваше, че Дельо е бил овчарче на Домбовата колиба.“

Знае се от преданията, че Дельо останал сираче – без баща и без майка. Тогава, в онази епоха, такива сирачета, а и деца от многодетни семейства обикновено ги давали за овчарчета при стопани с повече овце и кози. Все още има живи възрастни хора от с. Кушла, които споделят, че като деца са били овчарчета в Златоградски семейства... Във всички варианти на известната Дельова песен се говори за Домбовци и Караджовци.

Информацията, че той е бил овчарче на Домбовата колиба, която граничи с имотите на Лесковци и към Козарска река с Аршиневци, предполага той добре да познава този район. Тук той е бил в свои води. Познавал всички и намирал прием сред местните хора. Пак според запазената народна памет Аршиневци от Козарска река са изкупили имотите си от Караджовци... Всички тези факти говорят, че Дельо е бил в много тесни връзка с Домбовци и Караджовци. През последните години излезнаха нови факти за Златоградско. Така в публичния опис на християнските семейства в Златоград от 1570 г. в превод от Истанбулския архив се среща фамилията Думби Йорги (Георги Домбов) - тогава християнска... Само три века по-късно Домбовци са вече мюсюлмани, живеещи в така наречената Бабичетска махала на левия бряг на Голяма река. Името си „Бабичетска“ твърде вероятно носи от живелите тук ислямски мисионери „баби“. Това били най-често дервиши-бекташи или алиани, носещи мъдростта на суфизма и отличаващи се с толерантност към християните. Тази махала е свързана с отсрещната махала чрез така наречената „Бабичетска къприя“. В Бабичетската махала е живяла и любимата на Дельо – красивата Гюлсуме от рода Етювци, които са в родствени връзки с Домбовци. Изглежда са се залюбили още като е бил Дельо овчарче и бил започнал вече да възмъжава. Явно това не се харесало много на близките на Гюлсуме и за да прекъснат техните контакти, пращат Дельо да чиракува при вуйчо му в Енидже (сега Генисея) в Беломорието.

Преди Великден си дошъл за една нощ, взел дрехи за вуйчо си и пита, видял се с Гюлсуме... Според преданието, когато бил взел парите от вуйчо си за своята работа при него, го обрели разбойници. Спрели го с думите „Гяур, дръж ми коня!“. След този случай Дельо станал хайдутин, страшен хайдутин. В песента любимата Гюлсуме го предупреждава:

*Чувай са, Дельо, варди са,
че ти са канят, Дельо льо,
Деридерскимнем айене,
айене и кабадаие,
леят ти куршум сребърен,
та тебе, Дельо, да превият.*

И въпреки че Дельо отговаря, че още не се е родил той, дето ще го убие, то според преданието го прострелват от засада точно когато бил отишъл тайно да се срещне със своята Гюлсуме...

Розалин Хаджиев завършва своята история за Дельо с думите: „Всички тези запазени данни в народната памет говорят за смутните времена, когато е живял Дельо и за борбата за отстояване на българския дух, намерил израз в Дельовата песен „... в селоно имам две лели, да не ми ги потурчите, да не ми ги почорните...“ Дельовата песен не е създадена случайно. Явно бурните събития, станали в онази епоха, са породили много емоции, за да бъдат възпети в една наистина „космическа“ песен.“

Ф. на 72 години, село Гьоврен

Когато била на осемнайсет години у тях дошли в ролята на „момари“ бащата и майката на едно момче – неин връстник, деветнайсетгодишен. Имала по-големи братя, те настояли. Не я попитали. Даже някой бил подшушнал, че тя си харесва друг от селото, та единият ѝ брат я набил за това. Не я омъжили заради богатство – били еднакво имотни. Живяла по принуда, не бил лесен животът ѝ, три деца отгледали. Заради тях търпяла. Ф. избързва напред във времето с резюме на живота си, а после се връща към годежа. Уж само се били сгодили и щели да се женят, когато той се върнел от казармата след две години. Тук трябва да отбележа интересен за мен факт – Ф. смята, че не били женени, защото ходжата не им бил „писал никях“, а иначе за всеки случай били сключили граждански брак, за да не я „открадне“ някой. По онова време случаите на „крадене“ и „бягане“ били много в село Гьоврен.

Купили ѝ крачна шевна машина, ама я оставили при свежървата. Годеникът заминал в казармата. Дошъл си за малко само веднъж – след клетвата. Тя и писмата му от казармата не чела, не го искала.

Даже не знаела, че пак били пуснали клюка за нея – че ще му избяга с друг. Затова нищо не заподозряла, когато една от петте му сестри я повикала веднъж да поправят на шевната машина един панталон. Отишла. Не знаела, че годеникът ѝ си бил дошъл, скрил се, причаквал я. А той бил чул клюката и в казармата излъгал, че трябва да се прибере, за да се ожени, защото момичето не можело повече да чака и заплашвало да се самоубие. Когато Ф. влязла в стаята и седнала пред машината, сестрата излязла и заключила отвън. Тогава през капандура на тавана слязъл годеникът, за Ф. това било неприятна изненада. Тя се надявала нейните родители да дойдат да си я потърсят, не знаела, че сестрите му междувременно отишли при баща ѝ да кажат, че тя ще спи у тях, а на другия ден ще им

помогне да вадят картофи. На сутринта дошла нейната малка сестра да я търси, неговите роднини я отпратили да каже въщи какво е станало снощи и че всичко е свършено вече.

После започнало трудното. В началото се оплаквала на родителите си, но те я съветвали да търпи, защото „както ще кажат хората...“ Мъжът ѝ я командвал петдесет и две години. Не живеела добре с него. Той се пропил. Спрял на стари години заради болести. Сега е на легло. Децата са били свидетели на живота им, осъзнавали са положението ѝ, но сега се грижат за него.

Питам има ли смесени бракове в селото. Има, отговаря Ф., някои от родителите правят проблеми, ама само в началото, „сега никой на никого не може да командва“. И ми обяснява, че даже ако момичето е християнка и поиска – може „никях“ да им напишат. Малко по-трудно се приема тяхно момиче да бъде дадено на християнин... Е, има и такива, ама в Пловдив, в София, не са в селото.

Но пък в този момент Ф. сама започва да ми разказва за съседите си, християни, от Широка лъка – по цял ден били заедно, за всичко на тях разчитали, децата си играели заедно, празниците празнували заедно, те им носели „садък“ през Байрям, а съседите им раздавали яйца и козунаци по Великден. И с учителите християни, които идвали да учат децата в селото, много се уважавали...

Зад топлотата в думите ѝ разпознавам всичко, прочетено и чуто за комшулука, посестримството и побратимството в тая планина.

Сафине Шалганова, село Касъка

Родена е през 1966 година. Първо споменава сестра си – тя избягала при любимия си в село Чавдар, на гръцката граница. Родили им се три деца, трудно живяла с мъжа си, но родителите ѝ повтаряли: „Търпи, дощерю!“ Много млади жени са чували тези думи от родителите си и са наблюдавали примера на майките си, които търпели всичко в името на децата, в името на семейството, „за пред хората“...

Затова Сафине държала на своя избор. Любовта им с бъдещия съпруг започнала още като били в седми клас. Оженили се, когато той се върнал от казармата, а тя била вече на 22 години. Пратил „момаре“, както си му бил редът. Направили им „никях“ - документ, който се заверява с печат на мюфтийството след като двамата млади и по трима свидетели от двата рода се спазарят за условията на брака пред ходжата.

Обсъждат условията на бъдещия брак и ги записват. Последно се отбелязва какъв „мехер“ иска момичето - това е сумата, която при евентуален развод би стигнала като разходи за три месеца. Тази сума няма ограничения и стандарти – както се спазарят пред ходжата. Веднъж записана обаче, тя е дължимата завинаги. Дори след много години да се разведат, дори мъжът да е починал – децата я дължат на майка си. След „писането на никях“ момичето остава една седмица в дома на родителите си – да се приготви.

Тук се намесва баба Атидже. Тя е на 91 години, омъжила се е през 1955 година. Никой не я е питал дали и кого иска. Каквото се уговорели възрастните – това ставало. Тя имала късмет с добър мъж, леко и добре минал животът ѝ – в къщата, на полето, при животните. Отгледали деца, внуци и правнуци. Доволна е обаче, че светът се е променил и сега младите сами си решават с кого да се съберат. Едно време било друго – от мъжка страна избирали момата. Пращали момаре. Идвал с тях и ходжата и пишел „никях“. Момата ставала годеница, но още една седмица оставала при майка си. Приготвяли „багажа“ – кой колкото „страни“ имал комплект постелки за легло – бельо, завивки, кичено... Баба Атидже била на около 20 години, когато я омъжили. Имало и по-малки да се женят. Не учили...

Сафине коментира, че по нейно време вече младите се избирали помежду си. Само по-богатите все още се уговаряли да съберат децата си, за да запазят и умножат богатствата си, но това били единични случаи. Иначе нравите били строги – младите се срещали по седенки и винаги присъствали възрастни. Срещите ставали навън, пред други хора, двамата млади нямали възможност да се срещат насаме, а и не търсели такава – така били възпитавани. Сафине съжاليا само, че не я пуснали да учи. От сестрите си тя се справяла най-добре с училището, много харесвала руския език. Учителите съветвали баща ѝ да я прати в Руската гимназия в Пловдив, но той отказал, защото по-големите не бил изучил, а нямал пари и тях да прати ако поискат. „Как ли би минал животът ми ако бех учила...“ – въздиша тя замислено. Малко момичета тогава учили след осми клас. Сафине през смях разказва как хитроумно нейната и другите майки си осигурявала контрола над момичетата, които отивали да учат в Доспат искали всяка да е изплекла за седмицата два метра дантела за окрайчване на чаршафи, пътеки, халища...

Сафине ми разказва за свекарва си Салие и за свекър си Али. Родителите на Салие омъжили сестра ѝ в рода на Али, но на Салие не разрешавали да се омъжи за Али. Тогава тя отишла с бакърите на рамо на извора, Али я чакал там и отишли в Доспат да подпишат граждански брак. После се върнали, признали на родителите си и „писали

никях“. И това по времето, когато все още възрастните решавали кой за кого да се жени...

Преди да се разделим питам и за смесените на религиозен принцип бракове, въпреки че знам, че в това село няма християнски родове. Разказват ми за Йовка и Борис. Баба Йовка е жива, но е над 90-годишна и е с две патерици след инсулта. Та тя била от Плевен. Дошла да работи като учителка. Била омъжена, имала две деца от първия си мъж. Тук обаче се залюбиха с Борис от селото. И той бил женен, с три деца. Разделил се със съпругата си, оставил децата си и взел за жена Йовка. Прибрали нейните две деца. Заживели в горния край на селото. За хората тук нестандартното в историята са повече двете разпаднали се семейства, а не толкова, че Йовка била християнка....

Разговорът водим в новата къща на нейният внук – Йорхан. Той работи в Чикаго. Заминал е като студент на бригада и останал в Чикаго, работил като шофьор при земяци от Доспат. Сега той е част от една нова тенденция за региона и особено за това село – младите мъже са гурбетчии, но са си взели жени от тук или от други села наблизо. Жените остават в селото, грижат се за дома, за децата, за родителите. Младата жена на Йорхан ще го последва в Чикаго, но споделя, че има нагласата ако не ѝ хареса там, да се върне, да учи в университет, да работи и постъпи като другите тукашни жени. Вътрешно се бунтувам, внимавам да не проличи спонтанната ми реакция. После се замислям, че този прекрасен дом, изграден с труда на младия мъж до нея, има нужда да е пълен с живот и че техните деца ще се чувстват по-щастливи сред простора на планината и до подкрепящото присъствие на целия си род, до корените си. Наум си пожелавам Йорхан да се завърне жив и здрав от гурбета и да се радват заедно на деца и внуци в Касъка. Само ще вметна, че това е едно от най-многолюдните села. Само преди няколко години дострояваха училището, за да побере децата на селото. А знаем колко селски училища бяха затворени и колко села бавно „умират“.

Хабибе /Шукрийка/, село Чепинци

Родената през 1950 година жена ме посреща като гост в дома си. Всички се обръщат към нея с традиционното за по-старите времена използване на името на мъжа ѝ – Шукри, оттам – Шукрийка. А характерът ѝ, както бързо се разкрива пред мен по време на нашия разговор, опровергава подчиненото положение и обезличаването на жената, което това назоваване предполага.

С бъдещия ѝ мъж се харесали още в училище. И двамата били еднакво бедни. Оказало се обаче, че бъдещият свекър не искал Хабибе за снаха. Предлагал на сина си други две. Момчето обаче било твърдо решено да си спечели Хабибе и заявило на баща си, че ако не се съгласи да я вземат, той ще отиде да живее при нея. Това би било срам за неговото семейство, затова бащата се съгласил. Шукри заминал войник. Хабибе живяла две години с неговите родители. Не било лесно. Малката ѝ сестра била с нея, за да не седи сама жена без мъж.

Десет години нямали деца. Решили да си осиновят. Търсили, чакали, настоявали... Намерили си момиченце. Както много често се случва – скоро след това Хабибе забременяла. Родило им се второ момиченце. Когато тръгнала да ражда, гледала никой да не разбере. Обяснява ми поверие, че така по-лесно минавало раждането – ако няма кой да те мисли и да се притеснява. А ако някой срещне родилката, трябва да даде конец от дрехата си, за да не се заплете бебето...

Тук Хабибе спира да ми разказва и ми показва с вълнение много снимки – на едната дъщеря, на другата дъщеря, общи снимки, снимки на внучетата.

И започва да ми разказва за голямата си дъщеря – Фимия.

Връща се назад във времето. Дядо ѝ по майчина линия бил от тук, но заминал на гурбет в Гърция. Баба ѝ от Гърция се казвала Фимия, типично гръцко име. Така се казвала и шефката на Хабибе в цеха, където работела. Затова кръстила голямата си дъщеря Фимия. Майката на Хабибе се върнала от Гърция в България. Омъжила се за местен дърводелец - Реджеп, родили им се седем деца – пет момчета и две момчета. Хабибе била в първи клас, когато починал баща ѝ.

Та историята на Фимия се оказва много любопитна. Омъжила се първо в селото. Хабибе била чула, че момчето пие и попитала майка му, но тя отрекла. После се оказало вярно. Появили се и други проблеми. Той стигнал и до физическо насилие. Хабибе и Шукри прибрали момчето си обратно къщи. След време тя се запознала през социалните мрежи с мъж от село Крън. Кой знае защо се представила като Ленче. Когато Хабибе разбрала, я накарала да обясни на човека каква е и откъде е. А обяснението защо се представила като Ленче било, че повече харесвала това име и искала така да я наричат. Сега в Крън я познават като Ленчето. Хабибе няма логично обяснение на тази постъпка, защото според нея религията не е и не би трябвало да бъде проблем във взаимоотношенията между хората. Сватовете от Крън никога нищо не коментирали по тази тема, напротив – запознали се двата рода, гостували си, Фимия/Ленче се чувствала

щастлива там. Хабибе ми показва снимки като потвърждение на думите си и добавя, че в Чепинци отдавна млади момчета отивали да работят в други градове от страната, женели се за християнки и оставали там, а момичета се залюбвали с граничарчета от заставата и също напускали селото.

Незифе, млада съседка на баба Хабибе, също има интересна история. Баба ѝ била от Колибките – махала над село Ерма река, към Златоград. Та бабата на Незифе била отишла на гости. Там вече шушукали, че „Реджеп ще сурне (ще краде) мома от Колибките“. Негова роднина я повикала „за нещо в къшката“. Реджеп влязъл с тайфата и я откраднал. Той знаел, че тя си го харесва, а майка ѝ не я дава.

Смеем се трите, че аз разпитвам за уредени бракове, а те ми разказват за смели млади мъже и жени, които защитават избора си по всякакви начини. Тогава се сещат и за една по-различна история – една „крадена“ мома я отвели в друга махала на селото. Тя обаче не била съгласна, но женската сила е по-малка от мъжката, затова тя използвала хитрост, съблякла антерията си и уж, че отива до тоалетната – избягала по долна риза обратно при родителите си.

Следващата история е за леля на Шукри – мъжът на Хабибе. Тя била болнава. Със съседите си се разбирали, близки си били и нейният баща се уговорил със съседа си, който имал син, да съберат децата. Оженили ги. Тя забременяла, а момчето отишло войник. Родил им се син. Тя обаче умряла, когато детето още било на около годинка. Бащата се оженил втори път, но бракът не вървял лесно, бабите отгледали детето... Хабибе ми разказва историята като доказателство, че уредените бракове не носят късмет.

Следват три въпросника на жени, които предпочетоха тази форма на провеждане на интервюта. Имаше и разговори, но по изричното им настояване мога да публикувам само отговорите, които дадох на предварително представените им отворени въпроси по темата за смесените на религиозна основа бракове.

М. К. от Смолян, омъжена в друг град

1. Кога, къде и как се запознахте със съпруга си?

- Преди 14 години, в Несебър.

2. Кога и как стигнахте до темата за различните религии, които изповядвате? Това имаше ли някакво значение в началото на връзката ви?

- След като вече се познавахме добре, нямаше значение за връзката ни.

3. Имаше ли проблем да споделите на родителите си и каква беше тяхната реакция по темата?

- Нямах проблем, за родителите ми това не е проблем.

4. Имате ли граждански брак? Знаем, че на някои места не е проблем да се получи документ от мюфтийството за осветен от исляма брак – имате ли такъв?

- Не.

5. Обсъждали ли сте смяна на вероизповеданието за единият от вас?

- Не.

6. Какво значение отдавате на религията в личен план – колко дълбоко вярвате и доколко изпълнявате задължителни ритуали като пости и др. ?

- Не много голямо, не изпълнявам задължителни ритуали.

7. Празнувате ли заедно и християнските, и мюсюлманските празници? Заедно с родителите и роднините и на двамата ли?

- Не.

8. Имате ли деца? Как възпитавате децата си, какво място има вярата в това отношение? Запознали ли сте ги с двете религии, избрали ли сте една от двете религии за тях?

- Да. Син. Не сме го запознали с двете религии, а сме избрали християнската религия.

9. Имате ли интересна история, която искате да споделите във връзка с двете различни вероизповедания във вашето семейство?

- Не, нямам такава.

Д. Х. от село, съседно на малък родопски град

1. Кога, къде и как се запознахте със съпруга си?

- Запознахме се на работа на морето преди 20 години.

2. Кога и как стигнахте до темата за различните религии, които изповядвате? Това имаше ли някакво значение в началото на връзката ви?

- Още щом ми каза откъде е и ми стана ясно, че е мюсюлманин. За мен това нямаше никакво значение, както и за него.

3. Имаше ли проблем да споделите на родителите си и каква беше тяхната реакция по темата?

- Да, в началото се притеснявах как и дали изобщо ще го приемат. По принцип в нашето семейство винаги са присъствали хора с различни религии като приятели на родителите ми и това никога не е било проблем за тях. Така и стана, когато го запознах с родителите ми, те си го приеха като приятел.

4. Имате ли граждански брак? Знам, че на някои места не е проблем да се получи документ от мюфтийството за осветен от исляма брак – имате ли такъв?

- Не, нямаме брак, през тези 20 години минахме през много трудности и приоритетите ни са били съвсем в друга посока. Въпреки това сме го обсъждали, живот и здраве - и това ще стане.

5. Обсъждали ли сте смяна на вероизповеданието за единият от вас?

- Не никога и под никаква форма не е обсъждано нещо подобно.

6. Какво значение отдавате на религията в личен план – колко дълбоко вярвате и доколко изпълнявате задължителни ритуали като пости и др. ?

- Вярваме, но не до вманиаченост. Всеки е свободен да изпълнява задълженията по религията си, доколкото му се иска.

7. Празнувате ли заедно и християнските, и мюсюлманските празници? Заедно с родителите и роднините и на двамата ли?

- Да, празнуваме заедно и на двете религии празниците и родителите ми са празнували с нас, но поради това, че са по-далеч, се случва рядко.

8. Имате ли деца? Как възпитавате децата си, какво място има вярата в това отношение? Запознали ли сте ги с двете религии, избрали ли сте една от двете религии за тях?

- За съжаление нямаме деца, но един ден, когато имаме, те ще израснат с традициите и на двете религии.

9. Имате ли интересна история, която искате да споделите във връзка с двете различни вероизповедания във вашето семейство?

- За 20 години имаме много хубави моменти, но тежките и трудни моменти ни сплотяват още повече и ставаме по-силни.

Христина Х. от квартал Настан в град Девин

1. Кога, къде и как се запознахте със съпруга си?

- Със Стоимен се запознахме в София, в университета, в който учехме през 2011 г.

2. Кога и как стигнахте до темата за различните религии, които изповядвате? Това имаше ли някакво значение в началото на връзката ви?

- Религиите никога не са имали значение за нас, дори в началото. Още през първата година му споменах, че не съм кръстена, но в семейството ми никога не е имало натиск да изповядваме дадена вяра. Научена съм, че не вярата прави човека. Родителите ми знаят, че аз искам да бъда покръстена. Обясних му и това, че ние не сме кръстени заради дядо ми – бащата на моя баща.

3. Имаше ли проблем да споделите на родителите си и каква беше тяхната реакция по темата?

- Нямали сме проблем, нито моите, нито неговите родители са крайни в тези теми и не ги интересува това кой каква вяра има.

4. Имате ли граждански брак? Знаем, че на някои места не е проблем да се получи

документ от мюфтийството за осветен от исляма брак – имате ли такъв?

- Нямаме брак, живеем на семейни начала.

5. Обсъждали ли сте смяна на вероизповеданието за единият от вас?

- Аз съм взела това решение за себе си преди години, сама. Имам подкрепата на родителите си и на Стоимен.

6. Какво значение отдавате на религията в личен план – колко дълбоко вярвате и доколко изпълнявате задължителни ритуали като пости и др. ?

- Не сме от тези с дълбокото отдаване на религията, но сме от тези, за които някои неща имат значение. Празнуваме всички християнски празници. Стоимен също е присъствал при моите близки, които уважават мюсюлманските празници. Не постим, но ритуалите ни харесват, уважаваме ги и ги спазваме.

7. Празнувате ли заедно и християнските, и мюсюлманските празници? Заедно с родителите и роднините и на двамата ли?

- Да, празнуваме заедно. Не винаги, но за 12-те години заедно повечето пъти успяваме.

8. Имате ли деца? Как възпитавате децата си, какво място има вярата в това отношение? Запознали ли сте ги с двете религии, избрали ли сте една от двете религии за тях?

- Имаме дете, казва се Даяна, на 1 година и 7 месеца. Покръстена е в православна църква, за мен и баща ѝ това беше важно, за да има спътник и закрилник, който да я води по пътя на израстването. Да уважава и обича кръстницата си като трети родител, на когото да може да разчита винаги.

9. Имате ли интересна история, която искате да споделите във връзка с двете различни вероизповедания във вашето семейство?

- Нямали сме нещо, което да ни смущава, но често съм чувала, че това помаците били „гадни хора“. Напротив, винаги сме се подкрепяли двамата. Изводът ми от всичко това е, че няма значение вярата, важно е какъв си отвътре като човек.

Ася и Асен, село Триград

Ася е родена през 1948 г., а Асен е роден през 1946 г. Женени са от 1968 година. От известно време Ася има здравословни проблеми, а е усмихната и спокойна. Бързо разбирам причината – грижите и обичта на Асен към нея. Той ми показва и обяснява за лекарствата, за многобройните листове, които е изписал с показателите ѝ и с терапиите, които са ѝ предписали лекарите, за здравословното ѝ състояние в момента. Заедно минават и през това, както са минали през всички трудности в живота си. Още от самото начало.

Усмихната, Ася започва да разказва за едно време – събирали се по няколко момичета на седянка да си правят чеизите, да се занимават с ръкоделие. Оставяли момичетата сами в стаята, без възрастна жена. Ася мисли, че било нарочно, че и майките знаели за това, как момчетата влизали през прозорците или през капандури на тавана да се видят с момите. Не че нещо кой знае какво се случвало, моралът бил друг тогава. Младите играели игри, най-често една с фасул и четири дървени пръчки, приличала малко на днешното „Не се сърди човече“. Компанията се задържала до след полунощ и тогава по традиция си правели качамак да се подкрепят. Пет години „ходили“ Ася и Асен – на кино, на забави. Ася си спомня лошото куче – пазач, което имали, и което лежало пред външната врата на къщата. Разказват през смях и колко се ядосал баща ѝ, когато един следобед около пет часа ги видял да си приказват с Асен и на въпроса му какво правят, Асен куражлийски отговорил: „Любов правим“, а той дори не бил я целунал.

Наблюдавам взаимоотношението им в момента – жестове, погледи, как си подават репликите един на друг, всичко това са доказателства, че двамата са се женили по любов. Ася само съжالياва, че не е учила след осми клас – като всички нейни връстнички по това време. Асен обаче и тук ѝ помогнал – не успял да я убеди да запише в Икономическия техникум в Смолян, защото и децата се появили в живота им, но пък ѝ поверявал част от своята счетоводна работа, докато бил на длъжност към местната кооперация. Била безпогрешен и ценен помощник, а и върху самочувствието ѝ се отразило.

Поласкана и срамежливо усмихната, Ася сменя темата и започва да ми разказва фамилни истории.

Първо за своята майка. Тя била от село Мугла. Омъжили я в Триград, но мъжът ѝ скоро починал. Нейните братя дошли да си я приберат в Мугла. Неговите родители не разрешили и я омъжили за 16-годишния брат на мъжа ѝ. Тя родила пет деца, едното от

които е самата Ася. Майка ѝ често повтаряла един съвет: „Куц, сакат да е, да не си в чуждо село!“

Омъжили едната ѝ сестра още на шестнайсет години. Като дошли „момарите“ да я уговарят, донесли и дарове, и нещо за почерпка, а после намерили „магия“ в сиренето – конци, бележка с арабски букви... та после тяхна братовчедка се наложило да „лее куршум“. Отишли младите в Пловдив да сключват граждански брак и той я насилил в хотела. Не се получило между двамата, разделили се и той се оженил за друга, а тя „си взела ергенче „на яйца“, което е друг образен израз за „заврян зет“.

Сменяме темата, заговаряме за религия. И двамата са единомислещи: „Господ е един. Да имаш вяра, а какво изповядваш – твоя работа. Да си човек – това е общата дума!“ И, без да съм насочвала разговора в тази посока, заговарят за комшулука и за един Хамид, който знае и Корана, и Библията. Разказват дълго и с въодушевление за две от съседските семейства, християни – как си помагат, услуги си правят, разменят си празнични храни по време на празничните за двете религии дни. Потвърждават това, което всички знаем – съседът ти е по-близък от роднина, защото при нужда първо при него отиваш, и за хубаво, и за лошо първо той ще се отзове.

Използвам да попитам за смесените бракове в селото. Разказват ми накратко две-три случки. Ася била дете, когато първата девойка от селото избягала в Пловдив с горския, бил християнин и нейните родители дълго време не искали да я приемат в семейството.

Ася има съученичка с две дъщери, едната от които е омъжена в Бургас за християнин. Но малката скрила, че е помакиня и когато родителите на мъжа ѝ – християни от Пловдив, разбрали за това, ги изгонили. Двамата се завърнали в Триград, а после заминали и заживели в София.

Малкият син на техни роднини се оженил за християнка от Варна, по-възрастна от него и с деца. Родило им се още едно. Развели се след време. Той заминал в чужбина и във Франция отново се оженил за християнка, отново с деца...

Отново обобщават, че религията не е най-важното, че и да се сърдят едните или другите родители, обичта и разбирателството са, които крепят хората...

Р. Г. от Смолян

Р. Г. е родена през 1966 година. Историята, която ми разказа, започва от времето,

когато тя е ученичка в трети курс в Икономическия техникум в град Смолян. Р. е от село Михалково и живее при леля си, докато учи в града. Има строг режим и ранен час за прибиране, но излиза с приятелки след училище. В един такъв ден отишли с приятелка в механа „Соколица“ – популярно за времето си място. След малко се оказали на обща маса с двама младежи. Единият направил впечатление на Р. със сините си очи. Докато ги описва, търси около себе си синьо, наситено синьо, с което да ги сравни, и в изражението на лицето ѝ се прокрадва особен блясък. Признава, че за нея е било „любов от пръв поглед“. Забавлявали се, той разказвал истории, които го представяли като „лошо момче“ и това добавило допълнително очарование за девойката. През 1983 година нямало технологични улеснения за комуникацията между младите и С. я чакал след часовете, за да се виждат. Ходели и на ученическите дискотеки в Младежкия дом, в рамките на вечерния час. Той се вписал лесно в нейния приятелски кръг. Съучениците ѝ също го харесвали. Имал и кола, Р. го нарича „тарикат“... Междувременно лелята „разбрала, проучила и докладвала“ на родителите на Р. за увлечението ѝ. Когато Р. си отишла в Михалково през априлската ваканция, майка ѝ подхванала сериозен разговор, който прераснал в скандал. Родителите не били съгласни дъщеря им да има връзка с осем години по-възрастен от нея младеж, при това „помак от село Кутела“, че и разведен, с едно дете. Заплашвали да ѝ забранят да ходи на училище. А наближавал краят на учебната година и балът. Въпреки всичко, след множество обещания Р. се върнала в училище. Лелята засилила контрола.

Започнала подготовката за бала. Един ден Р. и майка ѝ отишли в Пловдив да купуват рокля. Върнали се в Михалково с автобуса. „И кой мислиш стои до моста близо до къщата? Той.“ Майката го поканила в дома им. И не толкова, защото искала да го покани, а защото не можела да остави хората наоколо да слушат разправиите им и да разберат какво се случва с дъщеря ѝ. Какво са говорили, какво са обещавали, Р. не е сигурна, че си спомня добре, за нея тогава вълнението от случващото се е било голямо, но се разбрали тя да си завърши средното образование и после да мислят за други неща. До завършването нещата продължили постарому – живеела под режим при леля си, а със С. се виждали след часовете, до вечерния час.

Свършила учебната година. Р. кандидатствала за медицинска сестра в Пловдив, но не я приели. Не искала да се връща в Михалково и си намерила работа в Смолян. Родителите и на двамата се опитвали да ги разделят. След един скандал с лелята Р. „си взела обувчиците и праснала вратата“. Този скандал бил малко или много нагласен, защото С. я чакал отвън с колата и я закарал в своята къща. Лелята се обадила на

родителите на Р. и те още на сутринта дошли с москвича от Михалково. „Дошла мама да ме прибира уж, ама носи цяла премяна, новка, с етикетчетата“ – смее се при спомена Р. Всъщност тя не останала в дома на С., а си наела квартира. Примирени, родителите настоявали младите да се съберат и да сключат граждански брак. През октомври тя напуснала квартирата и се преместила в дома на С., през ноември забременяла и през април сключили граждански брак.

Още в тази първа година от брака им започнал конфликтът между християнството и исляма. Синът им се родил преждевременно, в осмия месец от бременността и останал два месеца и половина в неонатологичното отделение на болницата. След изписването започнал голям спор по кои обичаи ще се посрещат гостите за новороденото – с менюто по мюсюлманските традиции и с гости, седнали на пода и хранещи се на месали (домашно тъкани кърпи) или по християнските традиции и на маса. Има и друга съществена разлика – в християнската традиция се канят определен кръг хора, които прекарват часове заедно, черпейки се за здравето на бебето и на родителите, докато при мохамеданите традицията изисква през трапезите да минат, да благословят и да се почерпят всички роднини, съседни приятели от квартала и от селото на неговите родители. Двете баби се събрали и решили да разделят гостите на двата етажа според религията, тоест – всяка от тях да се приготви и да посреща своите гости според своите традиции. Така и направили. С малко тъжно чувство за хумор Р. разказва как двете баби сумтели и се разминавали в кухнята, докато траели приготвянията.

Почти четири години след това, когато се родила дъщеричката, гостите били посрещнати заедно, „на маса, за да не се излагаме“.

Какво се било променило?

Още за първата Коледа в новия дом Р. събрала целия негов род – родителите му, семейството на сестра му. Украсила къщата и елхата, сготвила традиционните ястия, подготвила късмети, подаръци. И така за всеки празник Р. събирала в дома си всички, шетала, угаждала, представяла християнските традиции, но уважавала и техните празници. Няколко години по-късно сама решила и организираща кръщаването на децата си. Синът ѝ бил вече на 7, а дъщерята – на около 3-4 години. Присъствала само баба им – нейната майка.

Конфликтите с бившия ѝ вече съпруг нямат нищо общо с различните религии, изповядвани от двамата или с кръщаването на децата. Като изключи първото злополучно посрещане на гости, Р. не смята, че двете религии са били в основата на каквито и да било

проблеми в семейството ѝ. Бракът ѝ продължил тридесет години.

И. С. и В. И. – с общ бизнес в град Девин

И. С. е родена през 1965 година. Има 38-годишен брак със съпруга си О.С., с когото също успявам да поговоря макар и за малко. Родът ѝ е от махала Махмутица в село Широка лъка, но се преселили в Град Девин през 1917 година.

Родът на В. И. също са широколъчани, преместили се в Девин преди 1960 година.

Съдбите на двете жени са свързани още от детската градина. Учат заедно в училище, а после и в гимназията. Там двете приятелки се запознават с двама приятели – О. С. и И. И., в десети и в единадесети клас са „гаджета“, ходят заедно в градската сладкарница „на баклава и боза“. И. споделя, че майка ѝ в началото била против О., но постепенно го опознали и харесали. Неговата майка в началото също била скептична. Двамата се обичали и се преборили за връзката си.

Сигурно затова на 28 ноември – денят на сватбата им, се сменили всички годишни времена – от слънчево сутринта, до проливен дъжд вечерта, който преминал в сняг преди полунощ. След това ги завърта животът – строеж на къща, бебе... И. е пъргава домакиня, познава, тачи и посреща със съответните ритуали и трапези всички християнски празници. Събират се двете им семейства.

Двете приятелки решават да кръстят децата си. Малко преди кръщенето свекървата на В. вметнала: „Защо не кръстите и И. като кръщавате децата?“ Той не бил съвсем сигурен, въпреки че споменавал понякога. Една година били на почивка във Велико Търново. Посетили Килифаревския манастир – прекрасно място. Впечатлен и вероятно провокиран от нещо свое, И. решил, че би искал да се приеме християнството в този манастир. Попитали възможно ли е, кога, какво трябва да направят и донесат. Съпругата му била готова да стане и негова кръстница, но се оказало, че самата тя не е кръстена – попитала майка си, която се оправдала с времето, в което се родила и расла В. Сестрата от манастира, с която се уговарили за кръщението, провела два телефонни разговора и подсигурила двама кръстници, „хубави, харизматични хора“ казала тя за тях и точно такива се оказали. Мъжът бил завършил богословие, но не практикувал като духовник. Направили ритуала, организирали си почерпка в двора на манастира и двамата родопчани поканили кръстниците си на гости в Девин, защото наистина много си допаднали и бързо се

сприятелили.

О. също бил обещал, че ще се кръсти, но отлагал. Една вечер имали гости, прекарвали си приятно, гостите си тръгнали. Изведнъж на О. му изтръпнала ръката, притеснил се, звъннал на приятел. Той му казал, че е възможно да е дал обещание, което още не е изпълнил. О. се досетил за обета си да се кръсти. Организирали бързо всичко заедно със семейството на сестрата на И. в София. Съпругът на сестра ѝ станал кръстник на О. това се случило преди повече от двайсет години, няколко години преди историята с кръщаването на И. в Килифаревския манастир.

Кръстниците на И. и В. дошли от търновско на гости в Девин, запознали се с И. и О. и докато разговаряли приятелски на различни теми, а и за кръщенките, на И. и О. им хрумнало да се венчаят. На Кръстова гора. И дати си избрали – 28 ноември, денят на тяхната сватба или 25 март – Благовещение. Отецът в Кръстова гора отказал, защото и двете дати съвпадали съответно с коледните и с великденските пости. Венчавката се отложила с цели тринадесет години. Но приятелството с кръстниците от търновско продължило. През 2021 година кръстникът с богословско образование се обадил и казал, че през тази година постът не е строг от 21 до 28 ноември и двамата могат да се венчаят. Р. бил готов да извърши ритуала ако свещеникът в Девин откаже. Същият ден девинският отец минал през работното място на двете приятелки и потвърдил информацията за поста. Уговорили венчавката. Съвсем естествено И. и О. поканили за кумове най-близките си приятели – В. и И.

Тук отново нещата започнали да се подреждат като по чудо. На 26 ноември И. - съпругът на В., навършвал 60 години, а на 28 ноември трябвало да бъде на работа. Тогава И. казала на своя О. : „Аз ще се моля и ще видиш, че нещата ще станат“. Междувременно В. и И. поискали да бъдат официално поканени за кумове и двете семейства си организирали „хапванка и пийванка“. По някое време В. и И. съобщили, че всъщност колега на И. го помолил да се сменят и двамата свидетели са свободни за деня на венчавката – 28 ноември. В. е убедена, че молитвите ѝ били чути и с нескрито възмущение разказва за поредната поличба по време на венчавката – църквата се оказала без ток в този ден, запалили много свещи, но най-странното се случило точно преди ритуала – в църквата влязла слънчева светлина и осветила по много мистичен начин храма. А влизайки в църквата преди това, И. видяла две птички, кацнали върху кръста на върха на църквата – за нея това бил знак, че починалите ѝ родители присъстват и благославят този техен акт на нова духовна връзка.

Гергана Георгиева от град Девин

Гергана е родена на 6 май 1994 г. „Дошла съм с името си...“ – засмива се тя. Родителите на Гергана са с различни религии – баща ѝ е от село Широка лъка и е християнин, а майка ѝ е от село Беден и е от семейство, изповядващо исляма.

Майка ѝ не е сменила вероизповеданието си, родителите ѝ нямат църковен брак, но кръстили Гергана като станала на две годинки.

Гергана е израснала със знание за двете религии. В семейството празнували и християнските, и мюсюлманските празници и то с всички необходими ритуали и с цялата почит и уважение към традициите. Баба ѝ по майчина линия дори изпълнява задължителните пет молитви на ден.

Мъжът до нея е израснал в семейство със смесен на религиозна основа брак – майка му е християнка. Баща му е от мюсюлманско семейство, но се кръстил след брака си и малко по-късно направили и венчавка. Младият татко познава ритуалите и на двете религии, те битуват равностойно и в новото семейство – двете фамилии се събират и отбелязват заедно всички празници.

Когато се родил синът им - Огнян, направили и „курбан“ с осветено по християнския обичай месо, и „молитви“ по мюсюлманския обичай – казани с фасул сварили и раздали на целия квартал.

Гергана споделя, че планивали кръщенето заедно с първия рожден ден, повечето хора вече правят така, но девинският свещеник я сплашил. Гергана е недоволна от този тип натиск, защото за нея духовните водачи трябва да напътстват, да помагат със съвети, никоя религия не трябва да си пробива път в сърцата със средствата на принудата и страха. Същият отец изисквал от младата майка ежеседмично причестяване и на нея, и на малкия. Тя приема със сърцето си християнската религия, но има нужда от усещането за свобода в това отношение и затова предпочита да ходи в малък параклис до село Стойките. Кръстили малкия Огнян на четиридесет и седмия ден от раждането му. Кръстник станал дядо му Огнян.

Емел Балъкчи и Мехмед Алев, село Устина

Емел е автор и съставител на сборника „Литература, театър и фолклор“. В

първата му част „Литературата на турците в България“ е статията „Дълг към националната принадлежност и идентичност“ на С. Алагъоз, който прави прекрасно представяне:

“Коя е Емел Балъкчи?

Тя се е родила в „кацналото от 134 години насам над река Вьча село Стоманово - Челикли“. И онези детски години, преминали през дългите зимни вечери на газената лампа и четящите романи, приказки, поезия от сестрите ѝ, които откриват един нов свят, пълен със знания, не могат да се забравят. Работата е там, че тези знания по-късно отварят пред нея вратата на любовта към учението и истините за света.

Емел се докосва до световните истини и чрез запознаване с три от световните религии, които я оформят като критична, искрена и отговорна. От своя страна, тя вижда тези свои качества като недостатък на характера си.

„Три пламъка в длан“ е първата ѝ книга с поезия, видяла бял свят през 2005-та година... поетесата-майка отправя послания и наставления към трите си деца. Те са изразени чрез алегоричните и послания да не посягат към красивите цветя, защото са с бодли, прахта да измиват с роса, а пътя за истината и истинското да търсят у хората, изстрадали в живота.

... Монографията „Селцето кацнало над Вьча“ е издадена през 2008-ма. В тази важна за нас книга, Емел Балъкчи ни привлича с изследванията си. Журналиста-краевед и член на Съюза на краеведите и Средно-родопския клуб „Бащино огнище“ Никола Чуралски, определя книгата като ценен дар за родното краезнание.

Писателката-изследовател Емел Балъкчи ни представя турското малцинство в Средните Родопи, което бе подтискано, асимилирано и накарано да мълчи по време на тоталитарния режим.

... Тя се спира и върху богатството на селския говор. Дала е и турските пословици, идиоми, двойките думи, скороговорки, гатанки, проклетии, прякори, обиди и пр. от селото. Една от темите в книгата са детските игри – Нал Конмак, Челик, Пирке, Чорчук, Таранига, Тахта тепмек, Куту, Тикла, Урган, Дюкян и обясненията за тях. По този начин тя оставя едно културно наследство от миналите времена.

Авторката не иска да се връщат дните на възродителния процес, защото тя е тема, докосваща личната свобода на човека и правото му на избор на най-съкровени – име, религия, етническа принадлежност. „Възродителните процеси“ имат 130-годишна история, казва тя и посочва тяхното начало от Балканската война до днес и че нито турците, нито помаците, нито циганите могат да се превърнат в българи, по-скоро трябва да се мисли

как тези етно групи ще станат добри граждани на родината ни.

... Смяната на имената през 1972 г., както отбелязва авторката, започва от родното ѝ село, като този факт е отразен и от историчката проф. д-р Евгения Иванова. След смяната на имената в селото започва и разрушаване на джамията, надгробните камъни и други етнически идентичности на турците.

Емел Балъкчи дава примери чрез разказите на потърпевшите от селото ѝ. Тя разкрива и пагубната роля на политиката върху взаимоотношенията на добруване между етническите малцинства, просъществували векове наред.

... Заедно със съпруга си - Мехмед Алев, от години събират, изследват и популяризират турската култура – фолклор, обичаи, старинни празници, легенди, тюрбета, джамии, исторически събития, литература в списанието за култура „ALEV“. Това, което радва двамата творци, е тяхната неуморимост и взаимно допълване.“

Всъщност Емел има една издадена стихосбирка преди да срещне Мехмед. Той забелязва и поощрява таланта ѝ. До момента Емел Балъкчи има издадени три сборника с разкази, роман в три тома, в съавторство с майка си Фатма Оджак-Балъкчъ, четири краеведски монографии за различни селища и пет книги с изследователски материали за фолклор, литература, театър, местни говори. Три от тези книги са съвместно с нейния съпруг Мехмед. Заедно издават последните четиридесет и пет броя на списание „ALEV“ (в превод от турски - ОГЪН), което е двуезично – на български и турски език.

Самият Мехмед има издадени тринадесет книги като само две са издадени в Турция. Той е учителствал петнадесет години и е издавал списание „Турската култура на Балканите“ – форум на Балгьоч – дружество на изселниците. Невероятен разказвач и есеист, завършил е специалност Ориенталистика и Български език в Софийския университет „Климент Охридски“. От четиринадесетгодишен пише, дописник е на множество български вестници и списания, работи като преводач преди да замине за Турция като част от изселническия поток през 1989 година.

В третата част на общия за двамата сборник, която е със заглавие „Фолклор – Изследвания, обичаи, легенди“ е и статията на Емел „Балканите – цветността на етносите“, която касае настоящото проучване.

„Балканите, подобно житна нива, разпиляла зрънцата си, са полуостров, осеян най-вече със села. Тази негова същност може би е един от характерните ѝ белези. Къде от 4-5 къщи оформена махала, къде с по 50-60 рода села. Покрай тях, пак характерно за Балканите, малки изорани парчета земя, които осигуряват препитанието на местните.

Ако се разходите из тези села, ще се натъкнете на различни говори, фолклор и други идентификации.

Турци, българи, гърци, цигани, сърби, босняци, помаци, торбеши, горяни, арнаути, румъни, каракачани и още множество общности, чувстващи себе си различни от другите. Може би географските ширини на Балканите са най-интересни с тези си различия. Всевишният сякаш тук е „разпилял“ най-пъстрият букет на земята. Такава една истина би привлякла вниманието не само на местни, но и на световните научни кръгове.

... Родена съм в Родопите. Внучка на помак и турчин. Пораснах между два езика, две културни идентичности и живота ми до днес се „възползва“ от тази реалност, обогатявайки същината си. Къде еднакви ритуали, обичаи, къде сливащи се, къде различни белязаха моето израстване и оформяне като личностен индивид. В тази реалност присъствието и на българи, цигани, руси, гърци и пр. допринесоха за обогатяване на моята културна идентичност.“

В тази статия Емел Балъкчи описва носията на туркинята Фатме и на помакинята Фатма; сравнява обичаите, свързани с ритуалите и празниците около раждането на бебе; разказва увлекателно за ястията и сядането около софрата; представя сходните приказки за Йеджуч/Джичо и Меджуч/Меджичо.

Статията завършва така:

„Всяко чуждо намесване в живота на етносите води до загуба на идентичност и културно наследство, трупано от векове. Най-голямата загуба за човечеството е унищожаване духовността на малките етнически групи. Всяка нация асимилира тези етно групи в страната, в която живеят. Единствената мисия на съвременната ни култура трябва да бъде опазване културата на малцинствата като се предоставят възможности за тяхното автентично съхранение без намеса и припознаване от другите.“

Срещнах се с Емел и Мехмед в дома им в село Устина, между Кричим и Перущица. Там бяха купили къща с двор и се бяха настанили след неколкократно смяна на избора си за местоживеене сред които Кърджали и Смолян. Имали възможност да живеят и в Истанбул, но избрали България. Обясниха ми избора си простичко – да е къща, да има двор, да има къде да посрещат децата и внуците, да са близо до Родопите, но и близо до големия град, в случая – до Пловдив, да имат спокойствието да се занимават с нещата, които обичат да правят.

Разговаряме много дълго за нещата от живота на българите, за религия, за книги.

Показва ми стари снимки. Разказва ми, че в нея се е смесила кръвта на турци, юруци, помаци, татари, араби. Говори с умиление за родителите си – интелigentни, прогресивни хора. Самата Емел е завършила Учителския институт в Стара Загора със специалност „Предучилищна педагогика“. Като учител прави театрални спектакли с малките деца. Участвала е в Детско-юношеския ансамбъл в Смолян и в хор на учителите към читалището в квартал Райково. Музикалният си талант е наследила от родителите си – баща ѝ свирел на мандолина и заедно с майка ѝ били част от хора и оркестъра на село Стоманово. От тях е наследен и интересът ѝ към фолклора, но вече на теоретично и изследователско ниво.

Междувременно Емел е отворила раклата с книгите си и споделя с мен най-съкровено – мислите, които не ѝ дават покой и които иска да сподели с хората, защото и тримата си даваме сметка за силата на писаното слово.

Не искам да свършва тази среща. Емел и Мехмед ме изпращат с торбичка орехи от тяхната градина и три книги – поезията на Емел, изселническият дневник на Мехмед и книгата им с изследователски статии за литература, театър и фолклор.

Вера Хаджийска - български фотограф и мултидисциплинарен артист, базиран в Англия

Последната ми „среща“ е задочна. В Държавен архив – Смолян, ми показаха албум на Вера Хаджийска – млада художничка, на която съдействали в проучването ѝ по нейния арт проект „С имена на цветя“. Опитах се да се свържа с нея през интернет, но не успях и си позволявам да публикувам два текста – от собственото ѝ представяне в мрежата и откъс от есето ѝ в изданието по проекта албум.

„Здравейте! Казвам се Вера Хаджийска и съм български фотограф и мултидисциплинарен артист, базиран в Англия.

„С имена на цветя“ е дългогодишен проект, който изследва репресиите и насилствената смяна на имената на мюсюлманите в България. Чрез работата си се стремя да науча как тези исторически събития са повлияли на културната, религиозната и националната идентичност на хората и техните наследници.

Мотивацията ми да работя по тази тема идва от много лично място. Моето семейство са помаци от Родопите. Идват от Чамла, Мугла и Триград, но в момента са разпръснати навсякъде из България и по света. Част от роднините ми са се изселили в

Турция през 60-те години. Друга част от семейството ми са били насилствено изселени в Търновско, Северна България. Бащата на дядо ми е изпратен в лагер Белене, където умира. Така пъстра и натежала от спомени е историята на моето семейство.

Всичко това обаче аз научих за пръв път преди няколко години. През 2017 година, докато интервюирах баба ми и дядо ми за семейната ни история, те съвсем между другото споменаха своите "стари имена". Така за пръв път научих за насилствените преименувания. От там започна интересът ми по темата.

От 2017 до 2019 година създадох първата част на проекта "С имена на цветя", която представлява комбинация от автопортрети, видео и аудио инсталация, архивни документи и други елементи вдъхновени от разкази и спомени на роднини. В тази част от проекта използвах себе си за модел. Самият проект е също опит за осмисляне на моята лична идентичност и наследствена травма, която бе скрита от мен дълги години.

Докато слушах тези семейни разкази, се чудех какво ли са преживели други мюсюлмански семейства. Тези събития и политики са засегнали голяма част от българското население, но всеки човек е възприел и реагирал на травмата по различен начин.

Интересувам се от това как процесите по смяна на мюсюлманските имена са оказали влияние на идентичността на хората (както хора, които са преживели преименуванията лично, така и техните наследници). Чрез този проект искам да науча как тези събития са повлияли на предаването на религиозни обичаи и традиции, както и спомени от възрастните към младото поколение, и как това е засегнало религиозната принадлежност и самосъзнание на хората.

През септември 2021 (след 2-годишно прекъсване поради пандемията) имах възможност да се прибера в България, за да пътувам и да се срещна с хора от мюсюлманската общност. Тази публикация (в края на уеб страницата) съчетава снимки от пътуването ми през септември, съставени с помощта на Светлана Бахчеванова по време на менторска програма от ВИД фондация по фотография. Срещите и запознанствата с нови хора от мюсюлманската общност и техните истории ме мотивират да продължавам да работя по този проект. Вдъхновяват ме да продължавам да събирам, съхранявам и споделям изживяната история на поколения мюсюлмани в България.

През ноември 2021 получих финансиране от Съвета по изкуствата в Англия за „Развитие на творческа практика“ по проект за развиване на социално ангажирана творческа практика съсредоточена върху мюсюлманското население. Това финансиране

ще ми помогне да пътувам из България през 2022 година и да се срещна с още хора от мюсюлманската общност засегнати от насилствената смяна на имената и репресиите свързани с така наречения "Възродителен процес".

От есето в изданието по проекта албум:

„Когато реших да съсредоточа проекта си върху преименуването на българските мюсюлмани, баба ми изрази загриженост за моята безопасност. Забелязах същия страх и у други роднини, което често пораждаше нежелание да говорят за миналите си преживявания и промяната на имената. Някои се съгласиха да споделят само след като ги уверих, че ще останат анонимни. Страхът от правителството, причинен от начина, по който са били малтретирани и репресирани, остава налице, въпреки че са минали тридесет години след падането на режима, отговорен за тях. Това разкрива, че за българските мюсюлмани спомените за миналото, които са били спотаени дълго време, все още предизвикват тревожност и безпокойство.

Този страх е прикрит с мълчание. Той създава пукнатини в семейната история, той е бариера, която пречи на предаването на информация и спомени между поколенията. С течение на времето това може да доведе до загуба на части от семейната история и колективната памет. Аз вярвам, че е важно младите хора да задават въпроси за своето минало и наследство. Ако не зададем тези въпроси сега, скоро единствените хора, които знаят отговорите им, ще си отидат и заедно с тях ще изгубим ценна част от историята.“

Анастас Стайков - художник

Ще завърша с историята на един друг художник и на една картина. В тази история има наистина от всичко – двете религии, политическата намеса, думи на обикновена, но мъдра жена за любовта между младите...

Става дума за Анастас Стайков, който е роден на 21 май 1905 г. в Смолян. През 1929 г. завършва Националната художествена академия в София, при проф. Стефан Баджов. Стайков често е определян като първият родопски художник с академично образование. По-късно специализира и във френската „Академи Жулиен“ в Париж.

През целия си живот Стайков живее и твори в Пловдив, където е член на Дружеството на южнобългарските художници. През 1937 г. устройва първата си изложба в София. Има над 20 самостоятелни изложби и многобройни участия в национални и регионални експозиции. Член на съюза на българските художници. Почетен гражданин е на родния си град Смолян. Негови творби са притежание на много галерии и частни колекции в страната и чужбина. Носител е на редица отличия и награди, сред които орден „Св. Св. Кирил и Методий“ (1985).

През 1958 година неговата картина „Мома се с рода прощава“ буквално предизвикала политически скандал, неумело прикрит зад творчески аргументи. Сега тази картина се съхранява в Градската художествена галерия на град Смолян, но през годините е минала през Окръжния народен съвет, била е в местния музей и в Учителския институт, но после е прибрана на руло и престоява в различни складове, заради което се оказва в окаяно състояние. Приживе авторът, станал родоначалник на три последващи поколения художници, я прибрал. Дъщеря му Мария Стайкова я дарила на галерията, реставрирана е по проект със средства от Дарителски фонд „13 века България“ и в Нощта на музеите 2018 година е изложена в една от залите.

В Държавен архив – Смолян попаднах на неговите спомени по този повод, заведени в архива като Фонд № 1528 с № 1, арх. ед. 61. Публикувам със съкращения.

„1958 година. Имаме окръжна изложба. Беше уредена в изложбената зала на главната улица „Васил Коларов“. Журито допусна картината да бъде изложена. „Мома се с рода прощава“ с размери 2.60 – 4.00 м (а с широката специална рамка много по-голяма) беше поставена на отсрещната стена.“

„Книгата за впечатления (която някой открадна) беше с преценки само за „Мома се с рода прощава“. И то все похвални, възхитителни.“

„Започна обсъждането. От София пристигнаха два автобуса с художници, включително и ръководството на Съюза... А вътре една нажежена атмосфера... Обсъждането бе прекъснато... Дискусията се пренесе в пресата.“

„Чужденци искаха да купят картината. Не позволиха да се изнесе. Представлявала национална ценност. И недоумявах. Не можех да съпоставя отречената художествена стойност с националното ѝ богатство. Откупи я Окръжният народен съвет в гр. Смолян.

Изложиха я в Етнографския музей (сега Исторически). При едно пренареждане на експозицията я преместиха в Учителския институт в Смолян. Поради липса на подходящо място я окачиха в коридора. Накрая я свиха в избата и загина.“

„Не бе по силите ми това непрекъснато извисяване и отричане. Замълча моят творчески, художествен и обществен живот.“

„Минаха мъчителни години. Но Родопите продължаваха да живеят в мене. Отново ме повикаха да ги рисувам. И ги рисувам.“

„В Родопите има българи мохамедани и българи християни. Все българи, а нещо липсваше, нещо скърцаше. Много години след Освобождението търсеха лек за чисти погледи. И аз исках да дам своя принос за спойката. Аз съм родопчанин. В 1950 година наля идеята... Избистри се и композицията: от старата къща излизат младоженците, щастливи, надживели предразсъдъците... Проучвах, събирах материали, купувах костюми, правех етюди, много етюди. Неоценими модели ми бяха жена ми Ралица, синът ми Петър, дъщеря ми Мария. Хористи от Райковския самодеен ансамбъл облечени в родопски сватбарски дрехи ... възпроизвеждаха извеждането на невестата. Беше в една българомохамеданска къща над Кайгаловата къща малко в дясно.

И интересно: Най-старата жена от рода не се възпротиви на „сватбата“. Тя изповяда пред Ралица:

„Мене ма ожениха ага бях на четнадесте. Е го ни галех. Радах деца и раптех, радах деца и раптех. Ала ми остана чужд на сърцесу. Ага ми станеше еце балну, са пукачвах на тавана, утварях дупкана и руках на небону, руках доде ми ульокне. Затва ага са гаят – да са зомат. Вераса нимой да хми бави.“

(Превод: Мен ме ожениха като бях на четиринадесет. Аз не го обичах. Раждах деца и работех, раждах деца и работех. Ала ми остана чужд на сърцето. Когато ми станеше много болно, се качвах на тавана, отварях дупката/капандурата и виках към небето, виках, докато ми олекне. Затова, ако се обичат – да се вземат. Вярата да не им пречи.)

„Мома се с рода прощава“/ “Родопска сватба“ (1958)
художник: Анастас Стайков

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Работата по този проект започна за мен като предизвикателство. Имам хуманитарно образование, но не съм специалист етнограф, фолклорист, диалектолог... Другата причина да се почувствам предизвикана беше, че не съм родена и израсла в Родопите и темата не присъства в родовата ми памет, но ме вълнува заради кръгът ми от приятели и близки. В началото започнах с проучване на методите, които бих използвала, с изясняване на понятията, с които щях да боравя. В тази връзка попаднах и в Държавен архив – Смолян, където бързо осъзнах, че работата ми няма да се ограничи само в събиране и систематизиране на информация, защото се сблъсках с една заинтересованост, надминаваща чистия професионализъм.

И така вълнението ми нарасна, осъзнавайки, че основното в работата ми ще е общуването с различни хора. Това се случи всъщност – много хора отвориха дома си за мен, споделиха съкровени истории и мисли, поставихме основите на интересни познанства. Без да имам куража да обобщавам, мога да представя някои изводи, които направих в резултат от проучването. Уточнявайки методите, изрично цитирам и специалистите, че такова проучване - ограничено като време, регион и брой интервюирани, не би трябвало да дава основания за обективно и категорично знание и обобщения.

Двете теми, обект на проучването съвсем естествено се преплитаха и неминуемо стигаха до чувствителните за някои от събеседниците ми теми за смяната на религията и дори за смяната на имената. Тези явления са функция от степента на образование, отдалечеността от родното място и корените. Не беше споменато влиянието на държавни или неправителствени структури. За сметка на това в личните истории ставаше дума за по-атраaktivната празнична система и ритуалите на християнската религия. Имаше и споменаване на поличби, които са наклонили везните в полза на едно или друго решение. Чух история за художник, изповядващ исляма, който трябвало да зографисва християнски храм, а все „не му се давало“.

Разбрах, че всеки съвсем очаквано и логично пречупва проблема и моите въпроси през мирогледа си и през сърцето си. Разговарях с жена, участвала лично като учител в курсовете, организирани по време на така наречената „културна революция“. Тя с топло чувство и умиление си спомняше за атмосферата на доверие между курсистките и

преподавателите. И тя, и съпругът ѝ са били комсомолски активисти, но от типа идеалисти, които от сърце работели в името на по-доброто бъдеще за всички. Семейството на съпруга били мюсюлмани, но както открили впоследствие, майка му била сложила и икона в приготвените за последния си път неща... Тази жена изненадващо за мен отказа участие в проучването ми с аргумента, че тези теми отдавна не са интересни, не са изключения и дори не става дума за незаинтересованост или negliжиране, просто хората много, много отдавна живеят заедно и не обръщат внимание на вяра, име, етнически произход, цвят на кожата или други несъществени признаци на другия. По-важно е качеството на общуването, съвместното справяне с предизвикателствата на общото живеене.

Долових и нежеланието да се преживее отново политизирането на човешкия избор, манипулирането на свободния избор, противопоставянето заради външни на чисто човешката ни природа фактори.

Научих и емоционално раняващи лични истории, които моите събеседници отказаха да бъдат публикувани, но в неформални разговори ми споделиха.

Искам да отговоря на доверието им като споделя един много личен аргумент да се заема с настоящото проучване. Имаше един кратък период, когато в интернет пространството се появиха и разпространиха крайни националистически изказвания. Моя близка позната от мюсюлманско семейство сподели, че се притеснява дали с внучетата си – християнчета, няма да се окажат на два различни бряга... Успокоих я. А въкъщи ме очакваше сериозен разговор с моя подрастващ син, който беше споделил един от тези постове. Припомних му едноседмичното гостуване при приятелче в близко до Смолян село. Бяха се разхождали по красивите места наоколо, бяха правили домашна лютеница, бяха играли, беше се запознал с голяма част от роднините и приятелите му там. Семейството на момченцето изповядва исляма, синът ми беше споделил, че изпълнявали и петкратните ежедневни молитви. Затова просто го попитах дали при евентуален конфликт би застанал въоръжен срещу това свое приятелче и дава ли си сметка, че понякога сериозна криза в обществото ни може да започне от такова, на пръв поглед несериозно споделяне на пост с крайно националистическо съдържание. Разбра, просъзри се, премахна поста и в продължилия след това разговор осъзна колко още от приятелите си би загубил ако повтаря сляпо и безразсъдно чужди думи.

Затова вместо послание бих искала да повтора отново думите, които чух многократно в разговорите с хората, които срещнах в тази част на Родопите: „посестрима“, „аратлик“, „комшулук“ , „Господ е един с различни имена. Важно е всеки от нас какъв човек е!“

РОМИТЕ В БЪЛГАРИЯ

изследовател: Александра Цанкова

МЕТОДОЛИГИЯ И ЦЕЛ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Настоящото проучване има за задача да изследва и анализира брака, уредените бракове и нуклеарните семейства в балканския контекст сред ромската общност в България. Изследването се фокусира върху ролите и нормите на половете от миналото до днес и как това засяга младите роми у нас.

Изследването разказва повече за културните и ценностни традиции при ромските сватби в България и как те влияят в наши дни на ранните бракове, сключващи се между представители на тази етническа група в страната ни.

Събраната информация представя обичаи от миналото, някои от които са се запазили и до днес и играят важна роля в сформирването на нагласите на голяма част от ромите в България. За традиционното семейство в ромската общност бракът продължава да е най-важната стъпка в доказването на отделната личност пред рода и общността.

Въпросите, на които си поставя цел да отговори текущото изследване, са няколко:

- Какви са културните традиции и обичаи, свързани със сватбения ритуал при ромите?
- Какво е значението на сватбата в живота на хората от общността?
- Каква е причината за сключване на ранен брак?
- Какво означава да си свързан за цял живот с някого, когото все още не познаваш добре?
- Каква е ролята на родителите за този избор?
- Каква е ролята на общността за този избор?
- Къде са поставени жените в такъв контекст?

За целта на изследването са проведени 20 дълбинни интервюта с представители на ромската общност и експерти, работещи на терен в продължение на десетилетия. Включилите се в проучването са хора, населяващи следните райони на България:

Софийски (Шопски), Старозагорски, Ямболски, Дряновски и Пазарджишки.

Изследването предава достоверно изказаните мнения на интервюираните като си поставя за цел да запази автентичността на изказа, емоциите и нагласите им, обединявайки в едно различните им гледни точки по зададените въпроси.

В следващите страници е представена накратко историята на ромите в България – от първите данни за присъствие по територията ни и обръща внимание на различните групи и подгрупи, на които се дели ромската общност у нас. Това е от ключова важност за обективността на изследваната тема, защото различните представители на ромите у нас следват различни модели на поведение и се придържат към различни културни и ценностни обичаи.

Различията в религията, занаятите и територията, която населяват, играят ключова роля във формирането на живота и развитието им.

Масовото заселване на роми в България започва да се случва през 13 и 14 век, когато те пристигат по нашите ширини под имената „чингене“ и „кибти“. След втората половина на 14 век доказателствата за разселването на ромско население в различни части на Европа увеличават своя брой.

Някои от ромите се установяват трайно на Балканите и в частност в България, а други оставащ скитащи, откъдето се заражда и още по-голямото разнообразие на обичаи и културни особености при този етнос.

Първите ромски квартали (така наречените махали) у нас се появяват в периода на Възраждането. В момента в България няма населено място без представители на ромския етнос, като към днешна дата всички роми водят уседнал начин на живот, но в близкото и по-далечно минало част от тях са били чергари. Тази промяна на начина им на живот се случва като резултат от приетия през 1956 г. закон за уседналост, който задължава гражданите на Република България да се установят на определен адрес и всеки да има регистрация по местоживеене. Това слага край на скитническия начин на живот на ромите у нас.

В зависимост от изповядваната религия, ромите на нашата територия се делят на „дасикане рома“, т. е. християнски роми и „хорахане рома“ – свързаните с исляма. Основните ромски метагрупови общности у нас, които определят изследователите, са три – ерлии, калдараши и рудари.

През 1956 г. ромите са били 194,000; през 1959 г.—214,167; през 1976г. —373,200; през 1989 властите преброяват 576,927 роми, но отбелязват че повече от половината предпочитат

да декларират принадлежност към турския етнос. При преброяването на населението на България през 2001 г. - 370,908 граждани са се идентифицирали като роми, а по данни от последното проведено такова пред 2021 г. броят им намалява до 266 720 души.

ВИДОВЕ РОМИ

Не бива да се подхожда към ромите като към едно хомогенно цяло, защото те не са такива. Ромите са различни по религия – християни православни, неохристияни - протестанти, мюсюлмани. Езикът на ромските групи също е различен. Например, ромите от Северозападна България – т.нар. чучумани, говорят български език като майчин език. Ромите християни често говорят ромски език, а ромите от милета говорят турски език. Панарите говорят стар влашки диалект.

Занаятите им също са различни и много разнообразни. Ромите, за разлика от имената с които ги наричат, използват свои имена, за да покажат груповата си принадлежност. Групите не бива да се бъркат с родове или кланове, защото тези групи могат да наброяват от няколко хиляди души, до групи от над един милион души.

Трите основни групи, които се срещат в България, са:

- Калдараши - най-многобройната група, традиционни ковачи, от Балканите, много от тях мигрират към централна Европа и Северна Америка;
- Рудари - потомци на групите, разселили се от Влашко, Молдова и Трансилвания из Европа през втората половина на 19 век. У нас наричани още „влашки цигани“;
- Ерлии - уседнала ромска популация в югоизточна Европа и Турция.

Според занаята, който владее, или територията, която обитава, всяка от тези групи се дели на подгрупи. Например: мачвая, ловари, чурари, синти, рудари, беаши (баяши), лудари/рудари, лури, хорахай, башалде и ромунгро.

Съществува и друга теория, според която съществуват две основни групи роми в България, разделени според диалектите, които говорят:

- Балкански роми, със значително голям турски речник;
- Влашки роми, които мигрират в днешна Румъния и имат силно влияние на румънския в своя диалект;

Тези две големи групи включват:

- Балкански: арлии, ерлии, йерлидес, сепетчии, бургуджии, калайджии, дръндари.
- Влашки: серви, влахурия, патринаря, калайджии, влахи, джамбази, лахоря, гурбети, чергари, аурари/златари, мачвая, ловари, дирзара, мачшаря, калдераши, рудари, беяши, урсари/мечкари, лингурари и гурвари.

РОМСКОТО СЕМЕЙСТВО

Разглеждайки културните и ценностни традиции, можем да кажем, че първото и най-основно ниво на социална организация на ромите е семейството. То може да е много голямо и да включва няколко поколения.

От поколения назад семейството е центърът на ромския живот, където е съсредоточена предаността на роднините.

Когато говорим за патриархалното семейство, най-важна е думата на родителите по отношение на бъдещия брак между младите. Обикновено те се уговарят помежду си, когато решат да оженят младежите. Много важна е фигурата на родителите на момчето. За отглеждането на детето при ромите помага главно майката на момчето или т. нар. свекърва. Уважението към родителите трябва да е много голямо.

Семейството при патриархалните роми е най-същественният елемент на социална организираност и всичко се върти около него. Обикновено то включва поне три поколения, които съжителстват по ред и порядки, приети от рода и общността.

В този вид патриархална структура децата се възпитават изборително на полов принцип, приемат наследената етнокултурна информация, усвояват и поддържат етническата специфика. Ролите на мъжът и жената в семейството са различни и взаимно се допълват.

Жената е тази, която осигурява реда в дома и организира ежедневните дейности в къщата като се грижи за децата и възрастните хора. Тя е възпитавана в консерватизъм и е продължител на традицията в групата. Специфична нейна грижа е възпитанието на женската челяд до влизането в брачен съюз.

За да се самоутвърди и докаже една ромка от патриархално семейство, трябва да го направи през брака си. Тя трябва да бъде добра съпруга и добра майка – по възможност

майка на момче. Ако младото семейство не може да остави наследници, тогава на жената започва да се гледа с „лошо око“, не се приема за достатъчно пълноправен член на семейството и е възможно да бъде сменена.

Масово (не само в ромската общност) не се обръща внимание на факта, че 1/3 от причините за стерилитет са при мъжа, а се търси проблем при жената. Масово не се знае, че да имаш момче или момиче зависи от хромозомите на мъжа (X, Y), а се твърди, че жената не може да роди момче, без значение, че нейните хромозоми са X, X.

Този модел не е измислен и характерен само за ромите, но продължава да се случва при част от тях с голяма сила. Тази информация, свързана със зачеването и евентуалния бъдещ пол на бебето, също не е известен масово на хората, независимо към кой етнос принадлежат.

„Като бях млада булка, ми предлагаша да пия билки за забременяване, да ме водят на баячка и да пия лекарства от чужбина, да стане по-бързо“

Мъжът в консервативния ромски дом пък се приема за главата на семейството, който осигурява прехраната и е защитник на семейния престиж. Това му дава правото да бъде безспорният авторитет и да взема най-важните решения за семейството. Той по рождение има и повече свобода и възможности да се развива.

„Аз като видях моето момиче, харесах я, започнахме да си пишем и после да се виждаме. Нейното семейство не ни позволиха от първия път, майка ѝ я биеше даже. После разбраха, че наистина се обичаме и се съгласиха да се запознаят с мен. Оттогава ме приемат, мога да ходя и у тях вече. Аз я поисках от майка ѝ, обаче тя каза, че първо трябва да завърши училище. И аз чакам.“

Моите родители ми позволяват да ходя при нея, защото аз съм мъж и не ми забраняват нищо“, ромски младеж от Старозагорска област.

Другият важен елемент на социалната организация е социалният контрол, който се прилага всеотдайно и допълнително засилва върховенството на общностните структури над индивида. Свързан е с редица правила и забрани по отношение на добро и зло, чисто и нечисто, правилно и неправилно, позволено и забранено.

В рамките на семейството социалният контрол по право се оказва от свекър и свекърва. Носители на тази функция извън семейството, и особено при нарушаване на правилата във взаимодействието с представители на други семейно-родови общности при общността на калдарашите, е т. нар. „мешере“. Мешерето е своеобразен съд за

тази общност, в който влизат най-авторитетните, което решава въпроси, свързани само с вътрешния живот на членовете на калдарашката общност, а извън нея то няма сила.

Ролята на ромските мъже и жени в едно патриархално семейство изглежда много традиционна и консервативна; обикновено жената се грижи за домакинството и децата, а мъжът е отговорен за защитата на семейството и за всяка работа, която предполага физическа сила. И обикновено и двамата се грижат за прехраната.

По-възрастните и най-вече бабите и дядовците са най-почитани. Те притежават повече опит и към тях младите се обръщат за съвет. Концепцията за патриархалното ромско семейство включва най-близките членове, които живеят под един покрив, а връзките с останалите роднини допълват разширеното семейство.

СЕМЕЙСТВОТО ПРИ РОМИТЕ НОМАДИ

Ромите номади често притежават допълнителни структури вътре в групата. Влашките роми пътуват с коне и каруци, което създава висока степен на социална организация.

Социалната организация на калдарашите предоставя добър пример, който е валиден и за други групи. Във всяка страна по света калдарашите са разделени по нации: сръбски, молдовски, унгарски, гръцки, руски и други.

Калдарашите, които пътуват и работят заедно, сформират компания от няколко семейства, без да е задължително да принадлежат към един и същи род. Името на компанията винаги е производно от името на лидера – този, който ги представя пред местните власти.

Пътуването трябва да се разглежда по-скоро като потенциална мобилност, отколкото като номадска практика. Пътуването за номадите е важно поради няколко причини: създава социална организация, позволява адаптивност и гъвкавост и дава възможност за упражняване на различни професии. Пътешествието позволява на различни групи да съжителстват, да се сближават и дори определени членове на групите да се противопоставят или да сключват брак помежду си.

Редом със социалното, пътуването има и икономическо предназначение. Това е очевидно за различни професии: улични продавачи, които следват фестивали и панаири, коневъди по пазарите за животни, селскостопански работници през активния сезон за бране на плодове, зеленчуци и др.

ОБИЧАИ И ТРАДИЦИИ ПРИ РОМИТЕ

Традициите играят важна роля при запазването на идентичността на ромите през вековете и са ключови при формирането на начина им на живот.

Традициите, наречени „ромски закони“ са предавани от поколение на поколение от родители на деца. Тези ромски традиции създават ромската идентичност. Мястото, където тези традиции действат с пълна сила е вътре в ромското семейство и семейния живот. За ромите, основните единици за семейството и рода. Традициите покриват всеки аспект от живота - от раждането до смъртта, при съюз или конфликт, семеен живот и т.н.

Семейните традиции все още оформят ядрото на ромската култура при по-консервативните роми и тези, които живеят в по-маргинализирани общности. Дори и ромите да не живеят вече по „традиционния“ начин, традициите все още влияят върху тяхното ежедневие.

Брачните съюзи са основен елемент в социалната организация и техните правила варират в различните групи роми. За някои групи, като калдарашите и ловарите, бракът е резултат от дълги преговори между семействата. За други, бракът често започва с кратко бягство на младите, които се връщат и молят възрастните за прошка и одобрение. За трети, понякога булката избягва или бива открадвана, след договорка между две семейства, точно преди да се осъществи бракосъчетанието.

Брачният съюз между представители на различни групи е възможен, но това може да бъде разглеждано в положителна или негативна светлина от останалите членове на дадена група.

СВАТБЕНИ ТРАДИЦИИ И ОБИЧАИ

_ГОДЕЖ

Традиция е родителите на момчето да дойдат да поискат момичето от вкъщи. Днешните момичета обаче по-често си харесват момчето и бягат с него. След като се върнат, трябва да се оженят, за да се запази честта на семейството. Но трябва да се види

дали семейството е добро, дали са подходящите хора. По принцип добро означава да са разбрани, да не са високомерни и надменни.

„Когато младите се искат, родителите на момчето отиват при родителите на момичето, за да го искат. И я питат:

- Ти обичаш ли моето момче?

- Обичам го.

- Искаш ли го?

- Искам го.

И след това се определя дата за годещ“, ром от Стрелча, Пазарджишка област.

Една от формите на традиционен брак при ромите е свързана с предварителен годещ. В този случай плащането е по-скоро символично (както и пълненето на обувката на булката преди да напусне дома си в съвременните сватбени ритуали на всички етнически групи в България). Важен „знак“ обаче е този, който семейството на момчето дава - пръстен, гривна и обеци. При този тип бракове родителите отново договарят условията – кога младите ще се женят, къде ще живеят, какъв ще е размерът на зестрата. Подобно на предишните два вида традиционни бракове, този също крие риск от принудителен брак – особено за момичето; разбира се, това се отразява негативно и на ранната възраст при първи брак.

На годеща се организира почерпка - ядене, пиене, веселба за цялото семейство, която може да продължи няколко дни. Родителите се уговарят кой ще поеме разходите.

КЪНА

Друг добре съхранен обичай, който предхожда деня на сватбата, е къносването на булката. Съхранен е най-добре при ромите мюсюлмани и се прави в тесен кръг от роднини в дома на младоженката. Ритуалът започва точно в полунощ. Булката се къносова последователно по пръстите на двете ръце и дланите, а после и по пръстите на двата крака. Това трябва да се направи от девствено момиче – обикновено го правят деца.

Обрядът е съпроводен с даряването на пари върху бяло платно, с което се обвиват дланите и стъпалата на младоженката. Бялото платно се пристяга с червен конец и заедно символизират непорочността на младата съпруга. Обичаят се прави с напътствията на възрастна и влиятелна жена от рода, която има само един брак и никога не е изневерявала

на мъжа си. Тя и всичките по-възрастни роднини благославят младото семейство, а по-младите и пъргави жени и деца ѝ асистират през цялото време.

Някои роми поставят стотинка на дланта на булката, която се отпечатва с къна, а след приключването на боядисването, на момичето се поставя червено цвете в косите. Някои подаряват по едно такова цвете и на всички присъстващи на празника жени.

Ритуалът при ромските мюсюлмани е съпроводен от специален музикален съпровод на зурна и на тъпан, както и от много шеги, закачки, благопожелания и сълзи на щастие от родителите и най-верните приятелки на младоженката.

При мюсюлманите след сватбата момичето покрива главата си с воал. Забранено ѝ е да показва косата си на друг освен на своя съпруг. Тази традиция все още се прилага в много ромски общности, но в големите градове постепенно замира.

СВАТБА

Сватбата е едно от най-важните събития в живота на всеки ром. Още с раждането на момичето майката започва да приготвя сватбения ѝ чеиз, а родителите на момчето имат грижа за подсигуряване на подслон за бъдещия съпруг. Самата сватба се предхожда от различни по значението си обичаи и обреди. Така в миналото годежът е бил задължителният тест, през който преминавали бъдещите съпрузи. Целта е била както да се даде възможност на младите да се опознаят и обикнат по-добре, така и с по-голяма сигурност те да решат дали да преминават под венчилото. Обичаят се е правел много тържествено (почти като при сватба), бил е съпровождан с много музика, веселие и пиперливи шеги.

Традиционната ромска сватба включва голямо празненство и много подаръци за булката и младоженеца.

„Когато решим да се женим, тя много неща ще иска – 4-5 абитурентски рокли, жива музика, камера и т.н. И трябва пари за това нещо – без пари нищо не става. Каним роднини, приятели - който ни обича, идва на сватбата. На сватбата има ядене, пиене, а след това се събираме с мъжете цяла нощ на купон. А жените ни чакат къщи, те няма какво да правят с нас там“, ромски младеж от Старозагорско.

„Преди сватбите се правеха по 2-3 дни. Гостите спяха на палатки. Те минават и подаряват пари или електрически уреди. Всичко се обявява на микрофона и се записва. След време, когато гостите се женят, младоженците се стараят да отговорят на

подаръците, които са получили или със същия, или дори с по-голям подарък за тях“, ром от Стрелча, Пазарджишка област.

Когато семейството избира мъж на момичето, държат неговото семейство да е добро, да имат къщи, да имат пари. Всеки си намира чергата.

„Ние в Стрелча се женим според бащите и майките. Ако аз съм средно богат, женим дъщеря ми за момче от семейство със същото финансово положение“, ром от Стрелча, Пазарджишка област.

Традиция е семейството на момичето да събира чеиз за нея за деня, в който се ожени. Той представлява различни вещи, част от покъщнината, които ще се нужни на младото семейство, за да заживеят добре в началото на съвместното си съжителство. Според възможностите на семейството на момичето е и съдържанието на чеиза. При някои той може да съдържа и много големи мебели и уреди – например пералня, хладилник, диван, печка и т.н. Има случаи, в които всичко това се докарва с цял камион.

При някои роми сватбата се прави два пъти – при семейството на момчето и при семейството на момичето. Това се случва през една седмица.

Типична за тези празненства е курбан-чорбата, която се яде на сутринта след сватбата. Тя се готви пред всички гости.

В деня след сватбата булката излиза първо по пеньоар, след което облича цветна рокля. След това е възможно да смени няколко рокли, все в различни цветове и така до края на празненствата. Цветовете не са точно определени, а според предпочитанията на момичето – зелена, розова, синя, жълта и т.н.

Към сватбата се включват и много деца-шаферки – както роднини на младоженците, така и такива на приятели, познати и гости на тържеството.

Преди време сватбата се е правила на катун, сега се организира предимно в ресторанти.

Задължителен елемент от сватбеното тържество е оркестърът. Приема се за неуважение ако младоженците не дадат пари на музикантите, които ги съпровождат по време на целия ден и създават веселба и настроение у гостите.

ДЕВСТВЕНОСТ

„Гордост е момичето да се е омъжило преди да прави секс. Искаме да е честна“.

Девствеността е голяма ценност при ромите и родителите се притесняват, че младите могат да направят нещо така, 'щото момичето да загуби тази ценност и тогава ще бъде преоценена в очите на общността.

Има немалко случаи, когато родителите спират момичето от училище, защото ѝ е „дошла кръвта“, получила е първият си цикъл. При много роми това е признак, че момичето вече е жена, а по статистика в България първата ментстация на жените идва на 12-годишна възраст (6-ти клас).

Бидейки вече жена, тя може да помисли за любов и за някого от отсрещния пол. Ако това се случи без да е омъжена, тя ще обезчести семейството, защото вече няма да бъде девствена. Това се случва в най-консервативните ромски общности, в които няма особено много социални перспективи.

Девствеността е най-важната и основната причина за ранните бракове. Рядко има момичета, които не са запазени (честни). По-консервативните семейства, които все още държат на тази традиция, имат притеснения от странични хора – от съседни, роднини, приятели, какво ще си кажат те ако детето им изгуби девствеността си. За тях не е нормално двойка, която е заедно и се обича, да имат интимни отношения преди сватбата. Това за тях е трудно за приемане.

„Аз съм дала честна дъщеря!“ - това за тях е много важно. Ценност е. След това тази майка, както и бащата, ходят с гордо вдигната глава“.

Кулминацията на сватбеното тържество следва след сватбеното тържество – младоженците и част от най-близките роднини се отправят към дома на момчето. Булката обикновено се посреща от свекървата, слага се богата трапеза и на нея се чака резултатът от първия брачен контакт – дали булката е девствена. Радостта от положителния резултат се оповестява публично и по различен начин при различните субгрупи. Ако булката обаче не се окаже девствена, обикновено сватбата се разваля и тя се връща на родителите си, а при групите, при които се плаща откуп за булката, той се връща.

Има традиция на такова момиче, което не се е опазило девствено до сватбата, да се сложат сухи чушки на главата и така да я върнат в дома ѝ.

БЛАГА РАКИЯ

На първата вечер след сватбата родителите и гостите чакат да се изкара

чаршафът, за да се види дали по него има кръв. Този обичай се нарича „блага ракия“. Самата кръв се полива с ракия, за да се види дали петното „развъфва като розичка“ (това се случва само с кръвта, която показва загубата на девствеността, не и с друга кръв от тялото на човек). Ако момичето не е „честно“ (ако по чаршафа няма следи от кръв), булката може да се върне при майката и бащата и да се търси друга булка. Момичето е добре да бъде мома – красива и умна.

„Момичето да е девствено е задължително при ромите. След първата брачна нощ, на сутринта се сипва ракия върху капката кръв. И след това родителите и на двете семейства се събират, пият блага ракия и празнуват девствеността на момичето“, ром от Стрелча, Пазарджишка област.

Има и случаи, когато младите не се познават преди сватбата. Чува се, че някъде има момиче пораснало, голямо, вече зряло. Родителите на момчето се обаждат на родителите ѝ, че ще я искат. Ако те са съгласни, двамата започват да се срещат известно време, за да се опознаят. Има немалко случаи, при които родителите на младите не се познават лично, а разбират едни за други от други познати.

„Ние вардим нашите деца. Предупреждаваме ги да не правят секс, защото надали ще се ожени за това момче и после ще е грозно. Няма да правите така, пак се уважавайте, но не правете секс. Ако се случи, в някои случаи двамата се принуждават да се оженят, но при други не се получава брак, защото момчето отрича, че е преспал с нея“, ромка от Стара Загора.

От анатомична гледна точка обаче има случаи, когато при първия полов контакт няма кръв. Това продължава да е проблем и да не се разбира от много хора, които все още държат на този обичай.

„Аз като се ожених, нямаше кръв, а бях детствена. Свекърва ми ме заведе на лекар, за да се докаже, че това ми е бил първият сексуален контакт. Аз тогава много се притесних, разплаках се. Много се уплаших. Мъжът ми ми имаше доверие, но семейството му се съмняваше“, ромка от Филиповци, София.

В случай че момиче е изгубило девствеността си и не се е омъжило за това момче, шансът ѝ да направи семейство често е с мъж с вече провален брак, а не с ерген на нейната възраст.

„Майка ми и баща ми не ми позволиха да бъда с момчето, в което първо се влюбих и с което изгубих девствеността си. Той ме открадна и ме заведе в Казанлък, но родителите

ми ме върнаха къщи. Аз повече не го видях това момче. После се запознах с друго момче, с първи брак. От 80-та година живея с него, имам 4 деца, имам внучета, имам и правнучета. Моите момчета също ги оженихме за момичета, за които чухме. Отидохме и ги поискахме и заедно си живеят до днес. Край мен са, в отделни къщи, но са на няколко метра“, ромка от Стара Загора.

След един такъв уреден брак обаче понякога идва момент, в който младите разбират, че не са един за друг, започват проблеми помежду им и момичето се връща къщи при семейството си. На 18-20 години, вече с едно или две деца. Децата могат да останат както при бащата, така и при майката – зависи кой е по-влиятелен. Рядко, но се срещат случаи, когато майката се опълчва на родителите на мъжа си и успява да вземе при себе си децата. Самите деца много често са записани на името на майката при ромите.

„Малката ми дъщеря (на 12 години) пък дойдоха да я искат, аз не я дадох и тя избяга. После ми донесоха честитката (чаршафът от първия полов акт). Живяха, каквото живяха, и се разделиха и трите им деца пък заминаха в чужбина. Тя се ожени за нов мъж, 20 години по-голям от нея. Другата ми дъщеря пък има 9 деца – 8 момчета и 1 момиче. Тя вече е на 30 години. Вече има внуче и тя.“, ромка от Старозагорско.

Друг обичай, който на места се спазва и до днес, е майката на булката да купува дрехи на младоженеца – от бельото до връхните дрехи. Любопитен факт е, че след сватбата при някои роми се прави следното: момичето отива при свекървата си и тя ѝ измива косата, а момчето отива при тъща си, която му приготвя пържени яйца със захар. Бащата учи дъщеря си как да се държи в новата си къща. Например жената може да бъде научена да казва на свекърва си „майко“.

„Да направиш семейство и да имаш потомство е най-важното при ромите. Това е преди работа и други неща в живота. А да имаш деца е задължително, за да расте поколението. Една жена няма ли дете, често я гонят, връщат я на майката и бащата. Може да е работлива, може да е добра, може всичко, но ако не може да роди дете, я сменят. Ние държим да си имаме дяда, да имаме поколение. За какво ми е да я гледам дома“, ром от Стрелча, Пазарджишка област.

По друга традиция се смята, че на 13-14 години момичето вече е „стара мома“, затова и се бърза да се сключи годеж и брак.

Булката по традиция заживява със семейството на своя съпруг, но родителите ѝ държат под око живота на младата двойка. При някои ромии двойката се смята за единна, когато добият първото си дете. Тогава те се считат за влизащи в периода на съзряване. Ако бракът не сполучи, разводът е разрешен сред ромите. Това може да се случи или по взаимно съгласие, или според решение на съда на общността. След като се разведат, двамата са свободни да се обвържат с други хора.

При ромите самата сватба е претърпяла много изменения от миналото до днес, но винаги тя е била по възможност пищна, богата и свързана с много веселие и закачки. За родителите ромии тя е най-важното събитие в живота на децата им и те са готови да дадат мило и драго, за да бъде тя такава, каквато повелява ромската традиция, независимо от финансовите възможности на сватбарите.

Купуването на булка, кражбата/бягството на булка и годещт, последван от сключване на съюз пред общността, са форми на брак сред ромите, които не са правно признати от макрообществото без наличието на граждански акт. В годините на социалистическия режим нерегистрираното съжителство е било непрекъснато критикувано. Въпреки това след 1980 г. много от ромите в България сключват граждански брак не поради външен натиск, а заради отпуснатия значително висок „сватбен кредит“, който им дава възможност за самостоятелен старт чрез закупуване на къща, мебели и кола.

РАЖДАНЕТО

Важно събитие в живота на ромите е раждането. В много ромски групи съществуват редица забрани за бременните жени, които се прилагат преди и след раждането. Широк кръг от обичаи все още са в сила, което помага да се защити животът и здравето на младата майка и новороденото.

В България след раждането бебето ритуално се изкъпва в посолена вода (да не мирише на сурово и да е по-здрово), в която се слагат и монети за здраве и пролетен цвят, ако раждането е напролет. Правят му се и т.нар. пити, при които се събират близки и роднини на трапеза с обредни питки, омесени специално за случая, мед, халва и сирене. На пити не се поднася алкохол. Бебето и младите му родители се отрупват с благопожелания, а на бебето се даряват пари и дрешки.

При прохождането се прави т.нар. простъпулник/прощъпулки. Домашно приготвени или специално за целта поръчани питки се връзват с един месал върху раменете на детето като раница. Подпомогнато от по-възрастен член на семейството, то обикаля домовете на близки и роднини и раздава питките, с което демонстрира, че вече е проходило и отношението към него трябва да стане по-сериозно.

Обичаят подстригване на момче е също повод за семейно тържество. Прави се на двора от професионален бръснар, съпроводено от музика, шеги, закачки, благопожелания и празнична трапеза.

РАННИ БРАКОВЕ

Като цяло ранните ромски бракове в България намаляват, но процентът на деца, които сключват брак на 14-годишна възраст, продължава да е висок. Това е така, защото на тази възраст те вече съзряват чисто сексуално. Започвайки любовния си живот, логично се пробуждат чисто човешките нагони. Последствията от тези съвсем естествени сексуални желания обаче са различни при различните етноси у нас.

Оказва се, че тийнейджърите в квартал „Факултета“, София например масово се женят на 14-15-годишна възраст или защото забременяват, или защото вече са имали своя първи сексуален контакт и се срамуват пред обществото, че това не е според ромските традиции и ще бъдат отхвърлени от общността. Това от своя страна води до сключването на ранен брак.

Срамът от неразрешения първи сексуален контакт е една от основните причини за ранен брак при ромите. От другата страна стои традицията. При ромите продължава да съществува традицията да се бракосъчетаеш за човека, с когото за първи път си имал сексуални отношения.

Що се отнася до забременяването в ранна възраст, за ромите абортът е грях, а страхът от Бог при много от тях съществува и влияе с голяма сила. Особено в затворените квартали ромите приемат Църквата като лицето на тяхната общност, а порицанието, което биха получили за действията и грешките си, не се приема толкова като порицание от Господ, а от семейството, рода и хората, с които съжителстват на една и съща територия.

Като цяло има движение в посока намаляването на ранните бракове при ромите

в България, но в самото гето правилата се диктуват главно от възрастните – бабата и дядото играят главната роля в семействата. Самите те все още са млади.

Бабата е на 45, родителите са на 30, а децата, които се женят, са на 15. Важно е децата да бъдат дадени в уреден брак. „Даваме това момиче при дадено семейство – те там ще я изгледат, имат парички. Тя там ще расте добре“.

В момента има развитие при подрастващите, те не са както децата през 80-те.

Забелязва се следната тенденция: Тези, които са от 80-ти набор нагоре имат едно мислене. От 90-ти набор нагоре имат друго мислене, а родените след 2000-та година имат съвсем различно от техните. 80-те са оставили изцяло родителите им да избират партньора в живота им. 90-ти набор сами са имали някаква връзка с другия човек и в случаи на сексуален контакт, са ги оженвали, защото иначе ще опетнят честта на семействата си.

А сегашната младеж се опълчва малко повече на родителите. Заявяват, че не искат да се женят, въпреки че доста от тях имат връзки помежду си и то открито (не става дума за интимни отношения, а по-скоро за излизания и срещи).

Въпреки намаляването в процентно отношение на ранните бракове при ромите, трябва да обърнем внимание, че през последните 2-3 години отново се наблюдава тенденция за повишаване.

Причина за това е Ковид пандемията, която остави много ученици по домовете им и по някакъв начин това повлия сериозно на фактора ранни бракове. Заради пандемията и немалко момичета, които са с добро образование, от семейства, които държат на образованието, не успяват да завършат до 12 клас. Това е причината да се омъжат рано – защото я няма училищната среда и ангажимента към уроците.

Това, което виждаме след една година, е че голяма част от тези момичета осъзнават, че ранният брак не работи за тях и в момента те са разделени с партньорите си.

Преди години ранните бракове са били по-голям процент. Сигурна съм, че това не се случва със същата сила и в момента. Много е важна семейната среда – тя (+ общността) и подкрепата на училището са двата основни фактора, които повлияват на процента „ранни бракове“.

Поради икономически причини, висока инфлация, война и Ковид пандемия много от ромските семейства напуснаха България. И грижите на тези млади момичета и момчета останаха в ръцете на по-възрастното поколение – баби и дядовци. Така че самите родители са изгубили контрола над децата си и какво точно се случва с тях, оставяйки в България. Много ромски семейства пък, захващайки се със сезонна работа в чужбина, взимат

децата си и по този начин те прекъсват училище, На по-късен етап, прибирайки се у дома, вече е трудно да се върнат в училище заради пропуснатия материал. А това, което виждат в общността, е сключването на бракове. Перспективата да се върнат в училище е много трудна и избират да се женят.

Ранният брак при ромите не представлява официално встъпване в брак. При тях законът е друг. Там действа законът на морала. Когато едно момче и едно момиче сключват брак, те не го правят по законите на Република България, а го правят според законите на общността си. И това при тях е дадена дума, която означава, че има „Да“. Обикновено двете семейства на младите са се разбрали, „стиснали са си ръцете“ и новото семейство заживява заедно. По този начин изглежда сключването на брака в такава ранна възраст в ромското общество.

По-младата възраст на момичето за някои роми означава и по-лесно привикване към новото ѝ семейство.

Прието е родителите на младоженците да участват активно в отглеждането на внуците си и да оказват помощ в бита. Съгласието на родителите за бъдещия брак продължава да е важно и основно за сключването му.

Обичай е след като възрастните си „стиснат ръцете“ да се „прави свирене“ и да се разиграва хоро, което за ромската махала е знакът, че младите се взимат.

Трябва да отбележим, че въпреки факта, че ранните бракове днес се сключват най-вече в ромската общност в България, те не са „ромски специалитет“.

Ранните бракове, ранното отпадане от училище, феноменът „деца раждат деца“ и уредените бракове са се случвали назад във времето по всички географски ширини, на места продължават да се случват и днес – пример Америка, Бразилия, Субсахарска Африка, Индия и др. Случвало се е и у нас назад в поколенията при различни етноси.

Ранното родителство и многодетството също са характерни за живота по нашите ширини преди век и повече, когато детската смъртност е била с пъти по-голяма честота, а потомството е играело ролята и на „работна ръка“ за изхранването на семейството и прибирането на реколтата. Преди напредването на медицината шансът да доживееш до 18-годишна възраст е бил много малък, затова много семейства, независимо от етност и култура, са имали по 5-6 деца и нагоре, за да оцелеят 2-3 от тях.

В ромската общност продължава да има по-висока детска смъртност и в наши дни. Това се дължи на по-слабата информираност и по-ниското ниво на образование

сред тази етническа група в страната ни.

За пример – в град Сливен има два големи ромски квартала. Единият е „Надежда“, който е едно от най-тъжните места у нас, а другият е „Никола Кочев“, който пък е родното място на една голяма част от ромските интелектуалци в България. Това е така, защото мястото е създадено от хора, които през 19 век започват да работят във фабриката на Добри Желязков – тенекеджията. Работейки там, те придобиват друг социален статус и друго отношение към живота и развитието си. Установяват, че образованието е ценност, държат децата им да имат такова.

Уредените бракове се случват в по-затворените ромски общности – в България това са тези на калдарашите и калайджиите. Ранните бракове трябва да се разглеждат в контекста на модерността и интеграцията в съвременния свят, защото тези две групи са едни от най-затворените за ново влияние общности, с най-стриктно спазващите се традиции.

За уредените бракове между ромите в България не е характерно явлението „неравни бракове“, като при тези в Индия, например – момичето да е на 15 години, а мъжът да е на 50 години. У нас това не е така – тук 15-годишната ромка се омъжва за 17-годишен младеж, защото са се залюбих или защото семействата са се уговорили така.

Ранните уредени бракове се случват, защото културата е такава и така се приема в затворената среда, в която живеят. Родителите много често намират за децата си други семейства, с които да ги свържат. И главна причина за това е девствеността – тя да се запази. Затова ги женят по-рано, за да нямат проблеми после (около 13-14-годишни). Родителите се разбират помежду си – както по икономически статус, така и да е близо до тях като район.

Понякога се женят много рано и „по любов“ – влюбват се, не мислят много и се събират. Но веднъж като се вземе момиче, не е добре да се връща, защото ще се опетни честта му.

Друга причина за това браковете да се случват рано, е когато няма контрол от родителите. Когато майката и бащата са далеч от детето, то започва да прави това, което иска, като не мисли дали е правилно. А често родителите се налага да търсят работа и в чужбина и оставят децата на баби и дядовци. Там или се губи контрола над тях, или се налага техният модел на ранен брак.

„Баща ми почина рано, майка ми се омъжи за друг човек и остана да ме гледа така ми. Тя реши да ме ожени за момче, което не познавам, и така и стана. Аз не исках, имах

желание да продължа да уча, но нямаше финансови средства за това. Нямахме и къде да отида, защото нямаше други роднини. Омъжих се на 17 г. Почувствах се разочарована. Не бях съгласна", ромка от Стрелча, Ямболска област.

ПАЗАР ЗА БУЛКИ

Изследванията на ромската култура и бит разграничават няколко вида традиционни бракове сред ромите в България. Въпреки че днес не са законово признати, те имат своите исторически паралели в редица общества, включително и в българската традиционна култура до средата на 20 век. Обичаят „купуване на булка“ е най-характерен за няколко ромски групи: калдарашите, бургуджии и тракийски калайджии. Въпреки изкривената представа за определението „купуване на булка“ и „пазар на булки“, от научна гледна точка при този обичай всъщност не се купува момичето.

Проучване на семейните нагласи на ромската общност показва, че в този случай по-скоро става дума за купуване на нейната „чест“ – правото на момчето да вземе нейната девственост и правото на семейството на момчето да свързва бъдещите деца с неговия род.

Според теоретичната конструкция в социологията и социалната антропология „откупът за булката“ е плащане, дадено като компенсация на семейството за загубата му, когато тя напусне дома си, за да се омъжи. И тъй като сред етническите групи с патриархална социална организация жената принадлежи към рода на баща си, компенсацията трябва да се плати на този род.

Една от основните функции на плащането в брака е да определи точния социален статус на децата от брака. Целта на плащането е да се гарантира бащината линия, напр. да поставят децата изрично в семейството и групата на бащата по отношение на всички социални въпроси, независимо от брачната вяра. Това може лесно да се наблюдава при ромските групи, където този обичай е силно запазен: например, при развод при калдарашите детето обикновено се оставя при роднините на бащата, а не на майката.

Резултатите от редица етнографски и социологически проучвания сред ромите в България показват, че купуването на булки има негативен ефект по отношение на брачната възраст и ранните/насилствени бракове като цяло. В някои местни общности

след настъпването на първата менструация момичето е спряно от училище, за да не бъде „измамано“ да загуби девствеността си.

Страхът, че момичето може да срещне момче и да има сексуален контакт преди брака си, кара родителите да омъжват дъщерите си в относително ранна възраст. Тъй като момичетата на тази възраст са все още деца и не знаят „какво е добро за тях“, родителите избират брачния партньор – обикновено сред момчета, чиито родители също са решили, че е време да ги оженят.

При общността на калдарашите все още можем да наблюдаваме обичаят „купуване на булка“, тъй като той е съхранен и функционира в определени райони на България. Той е свързан с плащане на откуп на родителите на момичето от младоженеца. В наши дни се носят легенди за комерсиализирането на тази традиция в зависимост от уменията и красотата на младоженката.

Подобен обичай е бил практикуван и в общността на изповядващите исляма уседнали роми и се е наричал бабахак (бащиното право). В наше време обаче той почти е забравен и изглежда, че скоро ще се загуби безвъзвратно.

Пазарът на булките се случва обикновено на Тодоровден, като следва традиция от едно време. Фамилиите са се договорили, защото са пътуващи, номади и трябва да се видят в някакъв момент от годината, за да могат младите момчета и момичета да се запознаят и оженят. Преди време калайджиите са го организирани на точно определен ден в годината и точно определено място, за което всички са знаели, че ще могат да се видят.

Пазарите за булки са традиция от векове. За да вземе снаха, бащата на момчето праща двама делегати у бащата на момичето, което е избрано. Това се прави, за да може гласно да бъде дадена дъщерята за булка. Ако бащата на момичето се съгласи, се организира малка почерпка и започва да се прави пазарлък. Разпитва се момичето има ли чеиз (посуда и т.н.). Ако е работно, цената ѝ расте. Но най-висока цена се плаща за девствено момиче, като и това най-вече се търси и до днес. Ако са я взели девствена и се окаже, че не е, тя се връща при семейството ѝ.

При тази традиция много често младите не се познават и се виждат на годеща. Самите родители се срещат и уговарят брака без предварителното съгласие на младоженците.

Едно време тази традиция е била същата, само че съборите са се случвали на поляната. Обичаят се заражда от факта, че калайджиите са водили номадски,

скичнически начин на живот и тези събори са били начин да се срещнат веднъж в годината с приятели и роднини. Много важен елемент от тези срещи е била възможността да се уговорят браковете на младите, защото специално този вид ромии държат да се запазят „чисти като общност“, без да се примесват с други ромски групи и различни етноси.

Въпреки че през 1956 г. се приема т.нар. Закон за уседналоост, този стремеж за съхраняване на чистокръвните ромии калайджии се е запазил и до днес и продължава традицията на организирането на пазари за булки.

„Аз и двете си момичета съм ги дал с пари по този обичай. Тогава бяха на по 15 години. Но и при двете браковете не се оказаха успешни и сега са с други мъже. Те си ги избраха втория път, по любов. Склонен съм да приема техните избори, защото аз и доста съм учил“, калайджия от Дряново.

В днешно време едни приемат това събитие като събор, на който да се срещнат със стари познати и да намерят нови такива. Други говорят, че и до днес се дават пари на този пазар за булката, която семейството на момчето е харесало и договорило с нейните родители.

Важен факт, на който обръщаме внимание, е приготвянето за този пазар за булки и една вредна практика, приета от жените, които го посещават. За младите момичета, които очакват събитието, това означава купуване на много нови дрехи и маса други препарати (бел.на автора: козметика). В желанието си да изглеждат по-красиви и „бели“, много млади момичета използват т.нар. ямболска помада, която избелва.

Много от ромките вярват, че „колкото си по-бяла, толкова си по-хубава“, затова и нанасят този продукт по лицата си по подобни масови мероприятия. Ямболската помада обаче е вредна за здравето, защото съдържа оловни съединения и може да предизвика сериозна интоксикация.

Днес калайджиите се събират от цяла България, за да се срещнат и запознаят децата им, да общуват с роднини и приятели и да разберат „кой има за женене, кой за развеждане“. Тъй като са пръснати из цялата страна, обичайно се виждат на Тодоровден, понякога и на Цветница.

„Аз имам три момчета, едното е оженено. Другите двама ги водя на пазара, за да се запознаят с техните близки и роднини. В даден момент ще изберем момиче от

семејство от същия „джинс“ – така сме съхранили традицията от толкова години, за да не измираме и да оцелеем като общност“, калайджия от Старозагорско.

„Ние искаме да сме само измежду „нашите си хора“, нашата малцинствена група. По този начин се съхраняваме и продължаваме традицията от поколенията“, калайджия от Старозагорска област.

Когато се вземат двама млади, двамата бащи (сватанациите) се договарят. Ако излезе честна булката, традицията е семејството на момчето да даде една златна пара. Ако няма една златна пара, ще даде пари.

Тези пари се дават на младите за бъдещия им дом и старт в съвместния живот. Няма как да стане измама, защото всичко се прави пред свидетели. Парите на пазара се плащат на момента пред публика. Преди време младите не се познават предварително и на пазара се опознават. Такива роми масово живеат в областта на Стара Загора и Казанлък, но има и малко на брой разпръснати из различни краища на България.

За младите калайджии, които следват традицията, годишният пазар на булките е единственият шанс да си намерят половинка. Тяхната православна християнска вяра и традиционен кодекс на поведение им забраняват да се срещат, да флиртуват или да имат други предбрачни връзки.

Калайджиите се женят само в групата. Намирането на половинка отвън – и поспециално неромска българка – не е било възможно до преди няколко десетилетия, а любовта е само второстепенно съображение. Важното е зестрата. Въпреки тази строга и стриктно спазвана традиция, днес все по-голям брой млади роми се бунтуват срещу годишния брачен пазар. Те искат сами да вземат решения и да се оженят за човек по свой избор. Особено за момичетата – някои на 15 години, когато са предложени за брак – сватбата е краят на самоопределящия се живот, защото впоследствие те преди всичко трябва да бъдат домакини и майки.

Ако булката не е запазила честността си, трябва да се знае предварително и семејството на момчето да реши ще я приеме ли такава, каквата е. Но тогава няма ритуал за честност и не се дават пари. В повечето случаи обаче се държи момчето да бъде девствено. Това е основното, на което калайджиите държат и до днес - в цялата малцинствена група.

„С промяната на живота обаче, малко усещаме, че изтърваваме този момент. Все повече деца, млади, искат да се интегрират в обществото. Започват да виждат различни

неща. Ние обаче искаме да съхраним тази традиция, колкото и трудно да бъде за нас“, калайджия от Старозагорско.

Калайджии има на различни места в България – предимно в Пловдивски, Хасковски, Старозагорски, Сливенски, Ямболски регион.

Ако разгледаме ситуацията извън групата на калайджиите, се забелязва подобна тенденция в по-малките населени места. Обикновено ако в един град има роми от различни групи, те не се женят помежду си. Пример е град Върбица – малко населено място, в което живеят четири групи роми, които и до днес образуват семейства само между представители на своята група.

КРАЖБА НА БУЛКИ

Обичаят „бягство“ или „кражба на булка“ в общия случай е характерен за тези ромски групи, сред които обичаят за купуване на булки е в процес на отмиране или вече е преодолян. При този обичай (бягство) социалната легитимност на брака се постига само чрез осъществяване на сексуалната връзка и доказателство за това е кръвта от загубата на девствеността.

Традиция, която съществува сред различните групи роми, е отвличането на момичето от момчето или бягство на младата двойка в случаите, в които родителите им не са съгласни те да се оженят. След няколко дни младите се завръщат и тогава започват приготовленията за сватбата. В някои ромски групи все още се осъществява символично отвличане, макар вече тази традиция да отмира. В Ямболска област кражбата на булки преди години се е случвала често. Против желанието на момичето, то бива откраднато и след това и омъжено, за да не се опетни честта на родителите ѝ.

В Софийско отдавна вече няма кражби на булки. Днес много по-често ранните бракове в тази област се случват заради започнал сексуален живот между тийнейджъри. Тази традиция замира в този район на България, като сведения за по-активното ѝ практикуване има от преди 30-40 години. В по-голяма степен кражбите на булки при ромите са се случвали от силна любов и голямо привличане, които момчето изпитва към момичето.

При кражба на булка традицията повелява семейството на младежа да посети това на девойката, заявявайки, че искат да вземат момичето за булка. Има сведения, че

по-често се е прилагало правото на избор на девойката да реши дали иска да сключи брак след разговори между двете семейства.

„Купуването на булки“ е ритуал, следван от поколения назад. В днешно време в Софийска област в много случаи това се прави, когато младите вече се познават, харесват и имат влечение един към друг. Парите, които се дават за зестра от страната на младежа, в този край на България се използват за първоначален капитал, с който младото семейство да започне общия си живот.

В днешно време много често хората, които държат на традициите, са хора, които искат да водят морален начин на живот. Те вярват, че ако едно момиче не вземе първия мъж, с когото прави секс, тя ще стане „парцал“, ще бъде „леко момиче“. Едно семейство с подобно мислене иска да запази честта си; да докаже, че е възможно да омъжи дъщеря си девствена, тя да роди хубави деца и да продължи името на рода, запазвайки уважението на хората към нея. Много ромси, независимо от групата, към която принадлежат, изпитват това задължение към продължаването на рода и живеят със силно уважение към семейството.

В наши дни, когато се намесят парите – било то в купуването на булка или при уговорка между семействата, важно е доколко богати са семействата. Те искат богатството им да бъде запазено в рода и споделено с хора, които са на същото икономическо ниво. Това има значение при избор на булка и съответно - отсрещно семейство, с което да слоят своето. Парите са и залог, че момичето ще живее добре. Този стремеж е особено изявен при калдарашите. „Да си останеш тук, да си живееш тук. Виж каква хубава къща има това момче“.

Говорейки за София, трябва да обърнем внимание на големите ромски квартали, в които ситуацията се различава от тази в по-малките населени места в България. Много често хората, които са родени в затворен ромски квартал, остават в него цял живот. Основна причина за това е страхът да го напуснат – как ще бъдат приети от хората навън? Това е и причината за по-стриктното следване на примера на общността и голямата приемственост на модела на родителите, както по отношение на брака и семейството, така и по отношение на образованието и професионалната им реализация.

В ромските квартали много поколения живеят в една къща. Хората се страхуват

да продължат живота си извън сигурната среда – каквато е ромската махала, колкото и несигурна да изглежда за останалите и неперспективна да бъде за тях самите. Това е домът на тези хора, а страхът от неприемане ги задържа още по-силно там.

Най-сигурната среда за много от обитателите извън родния квартал е друг ромски квартал на територията на града. Заради това много често ромите от различни квартали в София сключват брак помежду си, а сватбата като събитие, е възможност за гостите да се запознаят и с други хора, извън тяхната затворена общност. Това добавя допълнителна стойност на сватбата като събитие, което обогатява социалния живот на ромите в града.

Тук обаче е важно и нужно да отбележим, че изолацията в ромските квартали води до редица проблеми, които спират развитието на родените там хора и ограничават светогледа им. Ясен пример за това е, че в квартал „Факултета“ няма детски ясли, а институция като детска градина съществува от сравнително скоро и то благодарение на неправителствени организации. Като логично продължение на липсата на перспектива и алтернатива в затворени и сегрегирани квартали ромските деца директно се превръщат в майки и бащи, пропускайки други ценни етапи от пълноценното си развитие.

Сериозна причина за влизане в брак при момичетата е запазването на честта и тази на фамилията. Това са момичета и момчета в тийнейджърска възраст, за които е съвсем нормално да мислят за секс. Те обаче не мислят за последствията. А те често са такива: момичето е прекарало една нощ с момче. Тя трябва да запази честта си и тази на родителите си, така че трябва да влезеш в брак.

Има немалко случаи, при които момичето, вече избрало партньора си, бяга с него и губи девствеността си ако родителите не са съгласни да ги оженят преди това. По този начин един вид принуждава семейството си да бъде дадена за жена на съответното момче. И така двамата стават официална двойка в очите на общността.

Ранните бракове спират развитието на момичетата, които ги сключват, защото трудно успяват да направят нещо по-различно от това да гледат децата си. Образованието е това, което ще промени нещата и ще „обърне палачинката“. Много често родителите искат децата им да продължат да учат, но не го случват, защото нагласата на средата е друга. Дори и родителите да искат промяна, средата е тази, която осъжда на „позорно“, „неправилно“ или „нечисто“, а мнението им в много случаи е определящо. Предразсъдъците и нагласите на общността, ако живееш в затворена среда, са

изключително много.

„Хайде, момичетата свършиха, ще вземат някоя по-млада“; „Как така на 20 не е родила, да не е ялова“

Трябва да си много силен, за да разбереш, че има икономическа изгода от това да оставиш дъщеря си в училище. Трябва да има общо усещане, че образованието е ценност, която променя твоя статус, както и перспективите за по-добър живот на децата ти.

От друга страна, откакто сме част от ЕС, много българки, както и роми, мигрират и виждат какво се случва в другите държави. Това привнася до някаква степен и положителни промени във възприятията им. Виждат, че правилата трябва да се спазват или че без наука „тая работа няма да стане“.

В по-голямата си част ромската общност в България постепенно започва да променя разбиранията за семейство и да обръща поглед към съвременния начин на встъпване в брак и развитие на любовната връзка.

„Още сме гаджета – от 2 години и 10 месеца. Запозна ни братовчедка ми, а той започна да ми пише в интернет. От една махала сме иначе. Аз бях на 14, а той на 15 години. Искаме да се оженим, когато станем на 18 г. Сега живеем отделно и си ходим на гости. Нашите родители се познават от преди.“

Искам първо да уча, да изкарам 12 клас и тогава да се оженим. Сега сме си дали дума, че ще се оженим“, ромска двойка (момичето е на 16 г., момчето е на 17 г.) от Старозагорска област.

Изневяратата не е типична за ромската жена. Повече изневери се случват от страна на мъжете. В зависимост от икономическото положение на семейството, жената може да бъде и принудена да търпи подобно отношение ако няма на кого друго да разчита или къде другаде да отиде да живее.

И до днес съществува нагласата, че е простимо мъжът да изневерява и да има паралелна връзка, защото той носи и прехрана на семейството и жената е зависима от неговата заплата. Ако жената го прави, това е погазване на честта на съпруга и цялото семейство.

Понякога се срещат семейства, в които мъжът забранява на жената да работи, като

иска тя да прекарва времето си в дома, да гледа децата и да се грижи за домакинската работа. Този маниер може да идва от нормите на патриархалното семейство, срещаш се по-често в по-маргинализираните общности (затворени ромски квартали с по-бедно население и по-малко перспективи за развитие). Разбира се този модел може да е продиктуван и от чувство на ревност.

При бракове между членове на по-затворена общност рядко, но все пак се появяват и т. нар. „ромски болести“, най-често мускулни дистрофии.

ЗНАЧЕНИЕТО НА ОБРАЗОВАНИЕТО

Има учители и директори, които са много ангажирани с темата за ранните бракове при ромите, опитват се да съдействат за предотвратяване на такива ситуации. На други места е точно обратното – тотално безхаберие и незаинтересованост какво се случва с децата и защо не идват на училище.

Проблемите са по-сериозни и дълбоки в училищата, където децата са сегрегирани. Там се приема като норма и поведение - което е традиционно, облича се в някаква форма, която е удобна, когато става въпрос за този проблем.

Бедността е моделът, който виждат от родителите си. Има места, квартали и махали, в които децата не са виждали нищо друго, освен това, което ги заобикаля. Там домакинства живеят без вода, без ток, без баня и тоалетна и оценяват условията си за живот като добри. Критериите им за „добър живот“ и път, по който да вървят, се определят от това, което са виждали от своите майки и баби. Те също са се оженили рано и младите живеят в този кръг, това е техният модел.

Има родители, които насърчават ранните бракове, има и такива, които не искат това да се случва, защото техният опит не е бил добър. Но пък не могат да го предотвратят, защото децата познават само този модел и в същото време не срещат от тях достатъчна подкрепа или нямат достатъчна възможност, с която да им помогнат да опитат друг път за развитие.

“Всичките ми деца са учили до 5-6 клас. И те като се ожениха, къде да идат повече? Кой ще ги остави да учат?”

Традициите на ранните бракове не могат да се нарекат ромски, но те продължават и днес. Ако младите станат родители рано, до голяма степен са лишени от възможност за образование и развитие.

„Идва при мен една жена и плаче. Питам я защо, а тя ми казва: „Не мога да прочета какво пише на табелата на вратата“. Защо не си се научила, къде е бил проблемът? Ами женя се и свекърът и свекървата казват, че не мога да уча, за да си гледам децата и да се грижа за мъжа си.

Имам случай на момиче, на което бяха уредили брак, като се твърдеше, че няма да има проблем да учи. В момента стои затворена въщи и е бременна и не са ѝ позволили да се запише на училище“, ромка – медиаторка в ромската общност в Стралджа, Ямболска област.

Обикновено при ромите се раждат по много деца в семейство и те живеят в малки домове. Ранните бракове са и една възможност момичетата да напуснат бащината къща и да се облекчи финансовото положение на родителите. Това е характерно за много маргинални общности, които живеят капсуловани.

В сегашно време по-често се среща любов (някакви чувства) между младите, които сключват брак. Среща се при по-интегрираните роми и които използват повече интернет, и имат по-широк светоглед.

Има и родители, родени през 80-те години, които казват, че не искат децата им да вървят по техните стъпки. „Какво видях аз от живота? Искам детето ми да види повече“. Тогава те не са могли да изразяват свободно това, което мислят и чувстват. В тази връзка има промяна в младото поколение.

В маргиналните общества (затворени квартали) рядко има опити за отцепване от статуквото, но винаги има нужда от голяма подкрепа в лицето на хора извън общността. Най-често това са авторитети в очите на съответния човек.

„Не се разбираме, защото не се познаваме“.

Няма чувствителност към този проблем в обществото. Има начини и възможности да се предотвратяват тези явления – с много индивидуална и деликатна работа и с много

разбиране. Друг инструмент за превенция е повишаване на информираността за последствията от ранните бракове. В България все още се говори много малко на тази тема. Трудно е, когато моделът се предава, бабата казва „Е, аз съм родила на 15 г. и ти можеш да родиш на 15 г., няма нищо страшно“. Друго е специалист да дойде и да каже какви са рисковете от ранната бременност.

От страна на държавата все още няма по-сериозна и задълбочена работа. Нужна е постоянна и сериозна работа със съответните специалисти.

„Като общество трябва да решим проблем ли ни е годишно в ромската общност да се раждат 3000 деца. Ако ни е проблем, трябва да работим по въпроса за намаляването на това число с постоянство, разбиране, уважение и деликатност“ - ромски медиатор.

Причини за ранните бракове днес в маргинализираните общества и затворените ромски квартали: предаване на модела, липса на образование, липса на възможности за развитие, липса на информация и липса на достъп до такава. Те са силно капсулирани, не излизат от гетата, освен да получат някаква социална или здравна услуга. И просто повтарят модела от майките и бабите си.

Докато в групата на ерлиите вече и „проблемът“ с девствеността някак започва да се размива. При тях все по-спокойно се приема това младите, които се харесват, да се виждат и да излизат по срещи, да учат и да го правят дори в други населени места, далеч от семейството. Тези неща вече сериозно започват да се преодоляват, има прогрес в това отношение.

Това до голяма степен е свързано с нивото на образование и социализация в обществото. По-маргинализираните общества все още стриктно следват традициите, приети от поколенията и общността, в която живеят.

Момичетата, които са студентки, са изключително самостоятелни. При тях фактор „свекърва“, „свекър“, „грижа за домакинството“ нямат таква сила. Те вече са си извоювали свободата още в момента, в който са градили партньорството и бъдещото си съжителство. Ролите са ясно определени, че това момиче ще има кариера, ще се развива професионално и няма да бъде само домакиня, а ще бъде и работеща жена.

„Вече децата са по-съвременни. В друга среда израстват, учат ни децата. Имаме

много висшисти. Моята дъщеря се изучи, изкара книжка и вече няма как аз да ѝ кажа: Ти ще се ожениш. Тя вече има друго мислене и виждане за живота. Тя е на 21 г. и не е омъжена“

Докато при по-малките, които все още не са завършили средното си образование, стои въпросът да бъдат добри домакини. Еманципацията идва след започване на университет и евентуално завършване.

„Рядко са тези, което се женят и продължават да ходят на училище. След сватбата обикновено напускат. Моделът и принципите на общността влияят върху решението за брак при младите. Ако майка ѝ се е оженила на 12-13 години и тя често върви по нейните стъпки“, ром от Стрелча, Пазарджишка област.

През последните години се засилва тенденцията все повече роми (и момчета, и момичета) да записват и завършват висше образование. Повечето от студентите са момичета.

В случай на неразбирателство между младите по време на съвместния им живот е нужна голяма подкрепа от семейството, за да могат младите да се разделят и в частност момичето да се отдели от това съжителство. Ако тя срещне разбирането на родителите си, тогава нещата могат да се получат по най-благоприятния начин. Ако семейството и фамилията обаче започнат да я подтикват да се върне отново при мъжа си, това е пагубно за нея и бъдещето ѝ.

Много по-трудно е след такъв развой да се събере с друг мъж, защото се приема, че това момиче вече не е чисто. Обикновено партньорът, който ще обърне внимание на такова момиче, е с подобна съдба – след раздяла с първа жена. Рядко са случаите, когато момчета ергени влизат в брак с момиче, което вече е било омъжвано – без значение дали тя е с дете или не.

ФЕНОМЕНЪТ СЕВЕРОЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ

Феномен е, че в Северозападна България, която е по-тъжно място от останалите

региони на България, ромите са по-образовани и по-интегрирани. Това се случва, защото техният майчин език е български език и когато започват училище „не догонват“ останалите, не съществува езикова бариера между тях и уроците. Поради това има села, като Долни Цибър, например, в които почти всички роми са висшисти.

Най-голямата езикова бариера е при милетите – турскоезичните роми, защото когато си в квартала и си говориш само на турски, много по-трудно научаваш български. При ромския език не е така, защото почти 20% от лексиката е взимствана от български език.

При ромите също съществува миграция от по-малки населени места към големите градове. Често преместилите се в София не са много добре приети от местните роми и по този начин се образува „гето в гетото“ – обикновено такива зони се обособяват накрая на квартала и хората там живеят много бедно. В София най-лошо е положението в кварталите Орландовци и Малашевци.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Основните причини за ранни и уредени бракове сред ромската общност са две: моделът, предаван от поколенията и липсата на алтернативи пред младите, които порастат в затворена и ограничена среда. Традициите от миналото все още се спазват и ценят от представители на патриархалното ромско семейство, за което честта на фамилията и мнението на общността, в която живеят, са от изключителна важност.

Тенденцията показва, че младите, които имат достъп до образование и достатъчна мотивация да се възползват от него, са по-склонни сами да избират интимен партньор, с който да слоят живота си - по любов, а не според повелите на традицията.

Изследвателските резултати, които са публикувани в тази книга, са част от работата ни по проект **“ECHO III: for memory’s sake”**. Част от историите са и видео документирани.

Това е проект за изкуство и културно наследство, който има за цел да събере артисти, работещи в областта на театъра, музиката, визуалните изкуства и литературата, за да изследва традицията и културата чрез темите за брака, уредените бракове и нуклеарните семейства в балканския контекст. По-точно, целта е да се изследват ролите и нормите на половете през историята и как всичко засяга младите хора и артистите, живеещи в Европа. “ECHO III” е продължението на ECHO I & II,

В рамките на проекта проведохме паралелни проучвания в Гърция, България, Албания и Румъния. Резултатите от тях ще бъдат основа за следващия етап на проекта: артистично производство:

- в Гърция са поканени артисти и режисьори, които да пресъздадат театрална пиеса;
- в България - ще работят музиканти;
- в Албания - поети;
- в Румъния - артисти, работещи в областта на визуалните изкуства.

Какво следва? Артисти от 4-те партньорски държави ще работят заедно в арт-резиденции в Гърция, България, Албания и Румъния. А през септември 2023 г. всички заедно ще участват в турне в няколко балкански града. Ще продължим да говорим за брака, за ролите, за отношенията в балканската общност, които са вкоренени чрез културата ни.

Повече за проекта можете да намерите на страницата ни:

<https://openspacebg.com/for-memorys-sake-bg/>

Изследователите:

Захаринка Куцева:

литератор, автор, активист. Освен това и любим учител на едни от най-предизвикателните души - артистите. Живее в Родопите повече от 25 години. Обича планината и хората там, с всичките им предизвикателства.

Александра Цанкова:

търсач и разказвач на истински истории. Един от авторите в truestory.bg. Да вдъхновява и заразява е нейна лична мисия. За нея споделят: “направо ти влиза под кожата и директно се промушва в сърцето ти”.

В името на ПАМЕТТА

Продуцент:

С финансовата подкрепа на Европейската програма “Творческа Европа” и Столична община - Програма “Култура”

Co-funded by
the European Union

С подкрепата на
Столична община
Програма “Култура”

Финансирано от Европейския съюз. Изразените възгледи и мнения обаче принадлежат изцяло на техните автори и не отразяват непременно възгледите и мненията на Европейския съюз или на Европейската изпълнителна агенция за образование и култура (EACEA). За тях не носи отговорност нито Европейският съюз, нито EACEA.

I-во издание, 2023

OPEN SPACE foundation (Bulgaria)

www.openspacebg.com

Партньори:

BoWB.

“Мен ме ожениха като бях на четиринадесет. Аз не го обичах. Раждах деца и работех, раждах деца и работех. Ала ми остана чужд на сърцето. Когато ми станеше много болно, се качвах на тавана, отварях дупката/капандурата и виках към небето, виках, докато ми олекне. Затова, ако се обичат – да се вземат. Вярата да не им пречи.”

OPEN SPACE foundation
www.openspacebg.com